

ЛЕОНІД ЧЕРНОВ
(МАЛОШІЙЧЕНКО)

ДИКУНКА В АВТОМОБІЛІ

1

Ти моя дикунко степова,
Половецька полонянка на війні! —
То ж тебе
шалений половчанин
здобува,
Умикає
наречену
на коні.

Тупоти, таємний тупоте із-під копит!
Під конем в Дніпрі розступиться вода! —
Навкруги —
непереорані степи,
А в обіймах —
непритомна молода.

Не впаде,
не зрадить вірний кінь,
Наречену
не переймуть вороги!
Ось, кохана, вже й весільний наш курінь:
Все твоє,
що бачиш навкруги.

Шлюбне ліжко —
біла тирса —
наче сніг,
І шалений пал пекучої руки.
Ти під пестощами в мене —
як вві сні,
Бо несучи
любов до тебе
крізь віки.

Хай по жилах
кров дикунська загуля.
Граний мед
в уста
з високого чола.

Ти прекрасна,
 мов запліднена земля,
Бо не зёрном,
 а дитиною зайшла.

Біла тирса —
 шлюбне ліжко —
 наче сніг,
І скажений шал кохання навкруги:
Ти народиш сина навесні,
Щоб проніс мене
В безсмертя крізь віки.

2

Гей, дикунко
 й половчанине рудий!
Що ж донесли ви до нас через віки? —
Лиш зеленую могилу край води
Та в могилі —
 два трухляві кістяки.

Прогулі
 над вами
 вічності вітри.
В прах —
 любов
 і половецький буйний стан.
Та дивіться:
Ваші діти
 злидарі
На степах своїх
 будують Дніпрельстан.

І любов
 не зникла у віках:
Як і він,
 держу кохану на руці, —
Тільки нас
 несе по батьківських степах
Вже не кінь,
 а восьмисильний мотоцикл.

Як і він,
 свою любов несу в тобі.
Як і він,
 вгамую кров кохальних ран,
Щоб моїх дітей
 над золотом степів
Колисав міцний аероплан.

ПАОЛО ЙАШВІЛІ

КОЛЬОРОВІ БУЛЬКИ

(САНТИМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ)

Більша частина тифліських старців огидна.

Один із них вітається зо мною так, неначе б то я його давній знайомий чи приятель, біжить слідком, пристає, викривляється, як сороконіжка.

Він завжди усміхається, коли бачить, що ви добре вдягнені. А бідним не поклониться та навіть і не всміхнеться.

Увечері сяде біля ґратки Олександрівського саду і жадібно перелічує гроші.

У нього два сини і він їх муштрує жебракувати, як тих собак мисливських.

Ще є один старець, який лається поганими словами, коли не даси йому грошей; як бува підійдеш в ту хвилину та покладеш йому на долоню монету, він усміхнеться, почне перепрошати, що „лайка у нього, мовляв, вирвалася мимоволі“.

Один із них плаче весь час, а ввечері іде в „машталірський шинок“, що біля Воронцовського мосту, та й піячить собі, п'є ассурійське вино ще й закусоє хвостиком сухої тешки, якої для нього не жалує шинкар Дидзурабов.

Але в Тифлісі багато й таких старців, до яких мимоволі почуваш жаль.

У мене серед них є знайомі.

Я радий завжди їх зустріти, коли буваю п'яний. Люблю з ними балакати. Якщо у мене нема грошей, позичаю й даю їм.

Раз увечері одному сліпому молодому старцеві, якого, на жаль, уже два роки не бачу в Тифлісі, я ось яким чином назбирав грошей, — зняв шапку й так звертався до кожного:

— Подайте бідному поетові на пляшку вина.

Мене знає все місто — багато хто давав.

Незабаром я зібрав на десять пляшок. Старець ввесь час усміхався і від задоволення потирав руки, але коли я передав йому зібрані гроші, замислився, недовір'ям перейнявся, йому мало показалося грошей і він був певен, що я на ньому поживиєся.

Із зібраних грошей частину я й справді залишив собі, як розумно порадив мене один мій товариш, і ми пішли до духанщика Чачи. Чача торгує тільки вночі. Він скидається на ката. Духан його міститься на сходах, що ведуть до льоху. Коли у нього немає одвідувачів, він кришками сиру та хліба годує мишей.

Останніми часами в Тифлісі з'явився старець з Тіонети. Він гра на пандурі¹⁾ і співає пісню про Арсена розбійника.

Приїжджі селяни слухають його й плачуть, немов на похоронах.

¹⁾ Пандура, — музичний інструмент.

Серед тифліських старців безумовно є найоригінальніший наш „капітан“.

Шість років він ходить в одній офіцерській шинелі. Зовнішнім виглядом він скидається на Миколу Романова; балакає про поезію, спорт і, коли ви його заличете до кафе вечеряти, він вимагає, як та шансонетка, виключно дорогих страв. Вина вип'є тільки шклянку, а недопиту пляшку кладе собі в торбинку і гречно говорить: „можливо, що завтра я вас не побачу, цього вина мені вистачить на обід“.

Мрія капітана — купити нові чоботи і смачно попоїсти.

Але він знає собі ціну, й до кухні не зайде просити ласки в куховара. Він любить стіл, білою скатертиною накритий, серветку на грудах і перед закускою чарку горілки.

Капітан з особливою любов'ю ставиться до мене і високо цінить мене та й моїх товаришів теж. Заходячи до ресторану, він обережно одчинить двері, протре окуляри, огляне публіку й питає:

— Скажіть, будьте ласкаві, чи немає тут часом грузинських поетів? — І коли дістане негативну відповідь, він зокрема назве мое прізвище.

Коли ж хазяїн ресторану не дасть йому повечеряти, він обійде столи і ввічливо запитає гостей:

— Чи можу з вашого дозволу попросити собі меню?

„Капітанові“ — часто дають цей дозвіл, а іноді веселі гуляки після того, як закриють ресторан, беруть його з собою до екіпажу.

В таких випадках він завжди питає:

— В чім річ, мої друзі... До дівчат?..

Капітан, поки він влаштується в екіпажі, завжди звертається до візника:

— Можливо, що я буду п'яний; сховайте, будь ласка, мою торбинку й нагадайте мені про неї.

Він ніколи не забував своєї торбинки, бо там, окрім харчів, були ще, як він казав, його особисті посвідчення.

Капітан любить розмовляти про жінок і сексуальні питання, але завжди додає: „ніколи не зраджу свою дружину“, хоч його дружина два роки як поїхала до Баку до якогось знайомого і навіть не пише.

Революція капітанові подобається, але все ж він згадує „великого князя Константина Константиновича“, бо підчас перебування в корпусі князь подарував йому збірник своїх віршів.

Ніхто не знає, де мешкає капітан, крім його сусідів. Мабуть він завжди незадоволений з своїх сусідів, бо вони дали йому прізвище „болотяник - хвостатий“.

Якось капітан спитав мене: „чи існують хвостаті“? Я звичайно відповів, що не вірю в існування хвостатих. „Що хвостаті існують, це я знаю“, — з упевненням відповів мені він, — „але чи можливо, щоб я ото не знав, не почував, що я хвостатий“?

Тифліські старці не люблять капітана, вони дражнять його паном.

Взагалі тифліські старці давно вже не мають спільних інтересів, вони живуть нарізно й не мають між собою жодних стосунків. Рідко зустрінете на вулиці двох старців, що розмовляють проміж себе. Вони ненавидять одне-одного, сваряться за кращі місця на вулицях. Місце вони вибирають собі так само, як ото крамарі свої крамниці та вітрини.

Найвигідніше місце — цвинтарний проїзд — переходить від старця до старця як спадщина, іноді його купують один в одного і навіть доплачують, як за дохідніше.

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ПАРИЗЬКИХ СТАРЦІВ

Паризькі старці в загальному розвитку стоять далеко вище, ніж тифліські. Вони зорганізовані: їх спільний дах — мости на Сени.

У Парижі дуже рідко хто з старців має кімнату. Вони вдень перебувають де-небудь біля катедральних соборів, а вночі під мостом.

Удень старці збирають недокурки, викинутий папір, ганчір'я.

По вулицях там заборонено старцювати, а тому просять по дворах.

Інші дурять полісменів. Беруть у руки стару газету „Ля Патрі“ буцім то продавати і тільки надійному перехожому виявить свою таємницю.

Увечері береги Сени повні старців.

У Сени вода зелена, як абсент. Зверху плаває жир, мазут, маленькі пароплави та човники.

Під мостами Сени велике оживлення й гамір. Деякі з цих старців голодні і рано лягають спати. А більшість сперечаються про війну, революцію, вбивство Жореса.

Найвідоміший серед них Гастон де-ла-Рош, якого друзі прозвали „Фальєром“.

Побачивши нового гостя під мостом, він підійде й питає:

— Ви, мабуть, приїжджий з Норвегії. турист, або італійський співак, вас цікавить Париж і наше життя. Я — Гастон де-ля-Рош, шляхетний старець, мешканець сенських берегів, друг депутата Жореса і його виборець.

Після цього він вам доведе, як легко стати несподівано старцем. Далі гордо промовить: „сьогодні вночі буде холодно, на світанку тут завжди дуже холодно. Я не хочу ваших грошей, пройдіть звідсіль у кафе „Паскаль“ і замовте для мене дві шклянки пуншу; завтра ранком прийду і вип'ю за ваше здоров'я“.

Фальєр сперечається більше, ніж інші.

Що дня він читає: „Л'Юманіте“. Він знає політику, ненавидить роялістів і ворог берлінської окупації. На площі Конкордія з захватом скидає капелюха перед пам'ятником Ельзаса й Лотарингії і з огидою вимовляє ім'я Бісмарка, який „посадив за залізні ґрати квітнущі сади Ельзаса та Лотарингії“. Він стоїть на чолі спілки „старців Сени“ і жорстоко переслідує злодіїв серед старців.

Холодної зими багато старців гине під мостами.

Хворий не витримує голоду й холоду, скидає з себе газету, що він нею прикривається замість ковдри, підійде до річки й кине́ться у воду. Мо'хто й бачить це, то що, — ніхто не рушить з місця, ніхто не прийде на допомогу хворому бідакові і він тоне.

Однієї ночі я, Ілля Еренбург та Гойм Аполінер прийшли до старців під міст Олександра третього.

Імперіялістична війна тоді була в повному розгарі і табір старців під мостом являв собою справжній парламент. Були промови й був навіть голова.

Старець, колишній консьєрж хемичної лабораторії, пояснював старцям значіння „задушливих газів“. Вони всі були дуже незадоволені винаходом газів, бо на їхню думку це буде сприяти розплодженню старців у Франції.

Було дві години ночі, але дискусія не закінчувалась.

Усі були голодні.

Я, Аполінер та Ілля Еренбург взяли з собою до кав'ярні „а ля ротонда“ вечеряти десять старців. „Ротонда“ була повна наших друзів, і вони, побачивши старців, всі захопилися.

Товстий Рібейра, еспанський художник, сидів напівроздягнений, бо його дуже мучила спека. Він міцно поцілував наших гостей, підійшов до одного відомого мецената художників, який ходив до „Ротонди“ — і намагався обкрутити вродливу, елегантну мурилку Джеліку, вдарив палицею по капелюху і наказав йому почастувати всіх вечерею. Меценат від болю криво всміхнувся, але вечерею влаштував.

Старці, поети та художники були гістьми мецената.

За господарок обрали Джеліку і Маревну, художницю, яка приїхала до Парижа з Тифліса.

Перший тост Робейра проголосив за мецената. Він на його копів наказав господареві кав'ярні видати по п'ять франків кожному старцеві.

Наказ був виконаний.

Меценатові було неприємно, але він на ознаку згоди поцілував ручку Джеліці.

Після того Джеліка промовила:

— Товариші, до нас прийшли у гості „громадяни Сени“, такого випадку не пам'ятає ще наша „Ротонда“. Серед нас немає того, хто особливо здивується цій картині, дасть їй безсмертя. Моя пропозиція послати автомобіля до Пабла Пікассо і запросити його прибути сюди.

Аполінер поцілував Джеліку в уста; але автомобіль повернув без нікого; за день перед тим Пікассо виїхав на фронт.

Коли старець Еміль хотів устати, щоб виголосити тост, старий і добрий слуга „Ротонди“ — Луї підійшов до нього і почав плакати:

— Пане Емілю, невже ж не впізнаєте? Я — Луї з кафе „Ріші“. Багато луїдорів, пам'ятаю, я мав від вас. Я кавалер і в мене гарна кімната. Переїздить до мого приміщення... А тепер, панове, дозвольте мені — витер сльози Луї — на пошану пана Еміля Адера поставити шість пляшок бургундського.

Еміль Адер від хвилювання не міг вже говорити, впав в обійми Луї й обидва вийшли до другої кімнати поплакати над минулим.

Дивлячись на все це, молодий поет Альберт Жан написав вірша й передав Еренбургові перекласти на руську мову.

Коли розвиднялось, я попрощався з паризькими приятелями і того ж дня виїхав до Грузії.

Цю останню ніч у „Ротонді“ я пам'ятаю й досі, пам'ятаю й старців Сени.

Нещодавно я стрів руського старця Левонтія Кочергу в Сололаках (частина Тифліса). Він нагадав мені останню ніч у „Ротонді“ й мости Сени.

ЯК ЖИВЕ СТАРЕЦЬ ЛЕВОНТІЙ КОЧЕРГА

Левонтій Кочерга — високий, згорблений, ніс товстий, волосся руде, як немита біла вовна, вуса од країв жовтим, як золото узялись від тютюнового диму.

Вираз обличчя у нього завжди переляканий, очі постійно слезяться. На вулиці ні в кого не просить грошей, хоч за - для чого ж і стоїть він тоді на розі? Шия у нього м'яка і ржава, мов на дереві грибок той порослий.

Одягнений у стару шинелю, подерту під пахвами.

Він завжди стоїть, ніколи не сяде.

Вуличні хлопці його не займають — поважають.

У нього немає торби на сухий хліб. Гроші він ховає в стару сіру шапку.

Левонтій Кочерга стоїть завжди мовчки, задуманий. В спеку задумливість на його обличчі переходить в муку і він бовваніє на вулиці, мов той розпятий на хресті.

Живе він біля Мухранського мосту. У дворі миють кожі, і літом там завжди гниллю потягає.

Двір виходить на Куру. Кімната його в нижньому поверсі. Перед кімнатою невеличкий балкон, де стоїть поламана тахта, на якій йому доводиться спати.

В кімнаті з своєю маленькою двохлітньою дитиною живе його дев'ятнадцятилітня дочка Клара. Клара повія.

Левонтій Кочерга дуже рідко ночує в кімнаті, бо ж до його дев'ятнадцятилітньої вродливої дочки що-ночі приходять гості.

В кімнаті горить електрика, чисто прибрано, завжди стоїть запах міндального мила, на стіні висить портрет Омеляна Пугачова. Під портретом на стільці стоїть блакитний емалірований таз.

На лутці безліч пляшок.

Над ліжком на стіні висить розкрите із кольорового паперу віяло, а навкруги його листівки Ліни Кавальєрі, Собінова, борця Петмердзинського та якогось унтер-офіцера, що верхи сидить на коні з голою шаблюкою.

В однім кутку на лавці — примудровано ліжко для дитини.

ЛЕВОНТІЙ КОЧЕРГА — БАТЬКО

Ранком Кочерга сидить перед кімнатою. Чеше іржаву та в'ялу, як губка, шию. Пестить онука, що сидить у нього на колінах.

Хоче усміхнутись до дитини й розкриває рота як жаба.

Дитина голодна, квола й пищить, як кошеня.

Щоб заспокоїти дитину, Кочерга кладе їй до рота свій брудний мизинець поссати. На хвилинку мале заспокоюється, а потім зразу обличчя йому перекошується, немов би воно напилось оцту: мизинець несмачний.

Дитині набридне плакати та голодувати: воно мочиться на колінах Кочерги. Старець кривиться, немов він проковтнув гадюку: гоїдає на витягнутих уперед руках дитину, по маленьких схудлих колінах якого біжить гаряча моча, мов сльози кипучі.

На неприбране кофійного кольору ліжко покладе Кочерга дитину, висушить на сонці свої мокрі штани, підійде до дверей і, як наляканий, хрипким голосом покличе:

— Клара, дитина голодна!

Після того сяде на постіль спиною до дверей кімнати, відкіля виходить черговий гість.

Нешасний батько завжди соромиться гостей Клариних.

Відносить дитину до матери в кімнату.

У кімнаті пахне кислим.

Погасить електрику, відчинить вікно і мовчки вийде з кімнати.

Іде в Солولاки і там стоїть на вулиці, як розп'ятий на хресті.

По тій вулиці, де стоїть Кочерга, мені доводиться проходити що-дня.

Ще не було такого випадку, щоб я пройшов повз Кочергу і нічого не дав йому.

Він ще здалеку здимає шапку, червоніє мов винуватий у чому, гроші бере обережно: так світять свічку перед іконою. Хоче щось сказати, та голос переривається.

Якось я здалека вже запримітив, що Кочерга в особливому настрої. З вуличними хлопцями загравав, сміявся, щось говорив глухим голосом.

Убачивши мене, пішов мені назустріч і сказав:

— Сьогодні не давайте мені нічого. Я п'яний, горілки багато пив: а ще наш духанщик дав мені черешень і чотири ірис. Ірис і черешні я віддав хлопцям. Я, підпилий, хотів з вами поговорити. Не хочу більш ні горілки, ні вина. Хочу де-небудь з вами поговорити. Я знаю вашу установу, там при вході багато вирізаних із каменю звірів. Ваш двірник теж мене знає. Уділіть півгодини.

Мені теж хотілося з ним побалакати і ми пішли в „Дім мистецтва“, де в перській кімнаті я вислухав:

МОНОЛОГ КОЧЕРГИ

— У мене прогресивний параліч. Раніш працював я в банку лічильником. Тепер служити вже не можу, пальці втратили чутливість.

Дружина загинула в двадцять чотири години, лікарі не змогли допомогти.

Зосталася одна Клара — моя єдина донька. Синів не було. Три роки тому донька була ще зовсім дівчинка, коли відняв її у мене п'яниця перукар, який горілку пив, як чай. Він бив мою Клару, кусав її, не зодягав, поїв горілкою, принижував морально. Більш року була моя донька у нього. Після того він помер з розриву серця, залишив Клару вагітною.

Я не міг услідити за дитиною.

Вродлива була.

Ще за вагітності своєї пішла по руках.

Різники кидались на моє помешкання, як на салган.

Одного різника я побив: вдарив дрючком по жирному животу; так кріпко вдарив, що в нього приключилось запалення брюшини.

Сварився з усіма, але я старий вже, кволий.

Спочатку од мене тікали; потім побачили мою кволість, сміялися з мене, дратували.

Клара почала зо мною сваритися: ти мене не можеш утримувати, облиш мене, каже.

Я залишив її.

Почав старцювати.

На вулиці мене взивали батьком Клариним.

Клара опорядила кімнату, провела електрику.

Знайшлась дитина.

Спочатку у Клари був один полюбовник, потім другий, нарешті всі зробились її полюбовниками.

У нас одна кімната. Дочка моя не могла мене вигнати; все ж таки любить батька. Нікому не довіряє дитинку — крім мене.

Коли вночі у Клари гість, я сиджу на балконі, не спиться: турбуюсь за дочку. Біля мого ліжка вікно в кімнату.

Уночі до Клари приходять гості.

Хто вони, якої віри, нації, фаху?..

Часто чую, стогне моя донька, іноді сміється. Та сміх її фальшивий, Кларою вигаданий сміх.

Якось Клара вийшла. У нижчій частині вікна, що біля мого ліжка, я одбив краєчок шкла. Потім вийшов із кімнати і глянув крізь дірочку в шибці. Усю кімнату було видко. Турбувався за дочку, не міг терпіти.

Коли п'яні гості мучили Клару, я просував паличку в розбитий краєчок вікна, піднімав завісу і все бачив.

Скільки потвор чоловіків я бачив з Кларою в ліжку.

Раз прийшов перукар, чорний як вугілля; верхня губа йому була надірвана. Це був приятель Клариного чоловіка.

Мучив він мою дочку, волосся роздирав, очі висисав, потім укусив за груди.

Дочка закричала.

Я все бачив крізь розбиту шибку. Біля подушки в мене лежала сокира. Я закричав, на ліжку кричав... „поможіть Кларі, допоможіть Кларі!“ кричав я... схопив сокиру: але вона випала мені з рук.

Я вже не годен вбити людину. Щоб убити, треба сили багато.

Перукар вибіг із кімнати...

Голоса Клари я не чув.

Зайшов до дочки.

Із грудей лилася кров: вона сама лежала непритомна, обгиджена.

В другім кутку жалібно пищала дитина. У Клари на тілі не було сухого місця: кров, сльози, гідота.

Я став навколяшки біля ліжка і благав її:

— Дитино моя, не губи себе, ти молода, покинь таке життя, ти мати, подумай за дитину, пожалій батька.

— Добре, тату, добре, — казала Клара, покину це життя.

Промила груди, помазала йодом. Подивилась на свою дитину і... я побачив, що вона страждала.

То був для мене щасливий день.

Увечері Клара покликала мене в кімнату. Дитину одягла в біле, ніжки йому цілувала.

— Тату, я буду служити, пеклуватимусь за дитину; буду що-дня водити його у садок. Цими днями мій знайомий говорив, що незабаром в Олександрівському саду, як колись, продаватимуть різнокольорові пузирі, червоні, зелені, блакитні: кольорові пузирі, які я так любила в дитинстві.

Кожної неділі купуватиму своїй дитині таку кольорову бульку. Куплю йому ліжко. Прив'яжу таку бульку до ліжка... Ранком прокинеться, побачить і зрадіє.

Я тремтів з радощів.

Зуби стукотіли від блаженства.

Був у мене новий халат, який я беріг завжди, але того дня одягся в нього. Постригся, поголився. Тоді я, як звичайно, прохав коло Мухранського мосту.

На другий день мене ніхто не впізнав.

Був у мене приятель. Він мав миловарений завод у Авлабарах. Він часто давав мені грошей. Іноді дасть стільки, що стане на три дні.

Цього ранку, коли він проходив біля мене, я його зупинив. Він знав про мое нещастя, я йому розповів і про свою радість. Не пустив його, попросив пійти до мене. Познайомив з дочкою. Онучку поцілував у лобик. Посиділи. Кларі прочитав нотації. Похвалив. Посаду обіцяв, обіцяв нам допомогти. Я забув про смерть. Хотілось жити. Гостеві руку поцілував. Це був перший день мого справжнього щастя.

Пройшло два дні.

Уночі ніхто не приходив. Тихо й світло стало в нашій родині. Мені вже не хотілось старцювати. Яюсь раз увечері покликали мене мої старі сослуживці — рахівники народного банку.

Усі раділи моему одродженню.

Вина пив мало, воно мене підняло й я повернувся додому.
Вже від брами я йшов навшпиньках.
Я боявся порушити тишу. Сон та спокій були надто потрібні для Клари.

Підійшов до кімнати.
Електричне світло мене здивувало. І з страхом підійшов до ліжка.
З кімнати чув розмову. Подивився в розбиту шибку і десь у глибині серця почув свій власний стогін.

Так само, як різник, перукар та маркітан, мучив і цілував Клару господар миловареного заводу, мій давній знайомий.

Я від нього ждав оздоровлення, а він більш від усіх поганьбив мою душу, тіло, маленьку родину, життя.

Як забитий, упав на ліжко.

Тої ночі я міцно спав. Мене вже не турбувала доля моєї доньки, її майбутнє.

Я почував, що моїй мрії вже край.

Все стало ясне.

Скінчилось.

На другий день я глянув на Клару.

На її обличчі я помітив горе, заздрість, але ясніш усього в очах її я побачив остаточну смерть її душі. Нічого не помагало Кларі,— загинула.

Скільки разів її заарештовувано, цілими ночами валялась у міліції. Мене душило.

Ніхто не допомагав моїй дитині. Хотів поїхати до Москви, туди до Нього, я чув про його добрість до бідних. Я прийшов би та й сказав: „дитина гине, допоможи, візьми її, виховай, вона твоя“, але Москва далеко.

Я жалію кожного батька. Один старець, мій приятель, грузин має восьмилітню дочку. Бачучи приклад Клари, він увесь тремтить. Його дочку взяли до школи імени т. Камо.

Що дня приходить мій приятель до школи, турбує завідателя, просить:

— Вона у мене одна, крім неї у мене на цілм світі немає більш нікого. Виховайте її добре, щоб не була така, як Клара.

Громадянине письменнику, якщо я піду з цього світу, зверніть увагу на того старця, дайте пораду, пожалійте...

Скінчився монолог Кочерги.

Немов би я побував у театрі й бачив жахливу драму.

У кімнаті якось стало похмуро.

Левонтій Кочерга на межі з смертю говорив свої жовчні роз'ярені слова.

КІНЕЦЬ МАЛЕНЬКОЇ ПОВІСТИ

Дитина Кларина захворіла на менінгіт. Хворість дитини перемінила матір. На одну хвилину воскресла мертва душа. Вона сварилася з п'яними гістьми, що не давали їй спокою, до кімнати нікого не впускала.

Дитина танула од високої температури. Два дні лежала непритомна. Стогнала й тремтіла, як горобеня.

Маленькі вустонька набухли, немов хотіли тріснути. Вони скидались на робаків, умісті прищулених маленьких червоних робаків.

Ніс пожовк і блищав, як бурштин.

Личко висохло від спеки.

Не розплющував очей. Іноді розстібались склеплені повіки і показувалась біла смужка, якась сильно світла смужка.

Коли дитину обстригли, обличчя її втратило свою красу, — на обличчі вимальовувалась тільки мука.

Брівки нервово ходили часами і тоді всі почували, що замучений хлопчик просить допомоги. Що хвилини мінявся на лобі мокрий холодний рушник.

Клара мала приховані дві золотих п'ятки. Розміняла їх. З слізьми благала лікаря. Давала обітницю виправитись.

Увечері температура у дитини підскочила ще вище.

Опівночі до дверей Клариних підійшов один із її любовників з друзями. Вибив двері. Клара з криком кинулась на нього, дряпала йому обличчя, але вони були п'яні, вдерлися в кімнату. Мати кинулась до ліжка дитини з криком: „рятуй, тату, візьми дитину на руки!“.

Батько притиснув дитину до грудей, вибіг на вулицю й сповнив її криком: рятуйте!

П'яні розбіглися.

Клара валялася на підлозі непритомна.

Левонтій Кочерга тулив до грудей замучену холодну мертву дитину.

Він поклав її обережно на подушку, дочку привів до пам'яті, уложив на ліжко. Узяв з подушки холодне тіло онука, гірко заплакав і підніс до матери дитину.

Нічого не сказав, ні слова горя, ні докору.

Мати теж не кричала. Дитині очка зацілувала.

— Тату, хутко в Олександрівському саду будуть знову продавати різнокольорові бульки. Я не буду їх купувати... для кого?

На другий день Левонтій Кочерга поклав на плечі білу труну. Не було ні попа, ні катафалки.

На Авнабарському цвинтарі Кочерга сам викопав яму та й закопав туди свого онука, своє останнє багатство.

Першого травня ішов я тією вулицею, де завжди стояв старець Левонтій Кочерга. Замість нього стояв якийсь незнайомий старець, він зупинив мене.

— Я вас знаю, я друг Кочерги. Моя дитина вчиться в школі імени т. Камо. Кочерга кинувся в Куру. Вам він залишив листа, ось він. З цього дня я буду стояти тут, стану на місце того нещасного.

Листа ледве розібрав.

„Громадянини письменнику, замість мене допоможіть подателю цього листа та його дочці.

Вдячний вам Л. Кочерга

Я послішив до пристановища Кочерги. У кімнаті не було нікого. В кінці двору на березі Кури сиділа Клара на землі. Її заспокоював якийсь повний мужчина. На двох човнах стояли рибалки та кидали на верьовці гаки: шукали тіло.

Вулиці повні були народу.

Здалеку чути було оркестр.

Стояла спека.

По Ціціяновському спуску до міста йшов рудобородий молокан і ніс червоні, зелені та блакитні бульки.

З грузинського переклав Горський

ІВАН БАГРЯНИЙ

БІЛЯ ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ

Дніпрельстану

Перепілка в житі — радість...
В пшеницях волошки — смуток...
Ворон з рілля — печаль.
Гей ти, коню, вибий ритми!
Вибий ритми, кинь утому —
На звороті, на крутому
Нам не личить жаль.

Крячка біла п'яним льотом
Білі груди мие в хвилях,
Припада з плачем, —
Хрипко ние, важко пада,
Накриває білу піну
І кигоче без упину —
Пестить і січе.

„Завтра“ прийде —
„завтра“ скаже,
Нерозривним путом ляже
На оцей простор
І одвічний дум володар
Упряж сталеву надіне,
Задрижить слухняно й зміне
Давній семафор.

Як метає піну зараз —
Пожене могутні хвилі
У нові вогні.
У нові казки і славу
Оповие Україну, —
В сіть артерій. Пульс їх кине
Сміло позив в дні.

Одцвіла минула слава,
Оджили дідівські думи
Й мрії золоті.
З-за сирен не вчуєш крячки,
З-за огнів не вбачиш бурі
Й краєвид оцей понурий
Не впізнаєш ти.

Слава злиднями підбита.
Думи кров'ю перелляті
Підуть на загин.
Покоління — наші внуки
Десь складуть незнану пісню
Й заспіва могутня дійсність
В унісон турбін.

Перепілка в житі — радість...
В пшеницях волошки — смуток...
Ворон з рілля — печаль.
Гей, ти, коню, вибий ритми!
Вибий ритми, кинь утому,—
На звороті на крутому
Нам не личить жаль.

АЛЬФРЕД НОЙЕС

ALFRED NOYES

ПРИЙДИ ДО КЮ ЯК БУЗОК ЦВІТЕ ¹⁾

Прийди до Кю як бузок цвіте, як бузок цвіте, як бузок
цвіте;

Прийди до Кю як бузок цвіте (це ж недалеко Лондона!)

Блукай з коханою ночі й дні в країні літа чарівній;

Прийди до Кю як бузок цвіте (це ж недалеко Лон-
дона!)

В вишневім цвіті, як у морях, де ніжний пах, де солод-
кий пах,

В вишневім цвіті, як у морях (і о, так близько Лон-
дона!)

Там шепіт чути у час світань, як все огортає небесна
багрянть,

І навіть зозуля — нехитру дань — кує свою пісню для
Лондона.

Соловейків дорійських так обмаль тепер, а кажуть, що
пісню він точить в етер

У Кю, у Кю, як бузок цвіте (і о, так близько Лондона!)

Там дрізд співа і коноплик теж, а як ніч наплете сутін-
кових мереж,

Сичі кричать своє „пугу!“ в безмеж і дружньо моргають
до Лондона.

Навряд чи Ной стільки знав птахів, скільки там роз-
сипає свій щебет-спів —

У Кю, у Кю як бузок цвіте (і о, так близько Лондона!)

Коли ж троянда розілле млось і на лещині набрякне
брость,

То й решту почуєш, і всі стоголось гукатимуть хором
до Лондона:

Прийди до Кю як бузок цвіте, як бузок цвіте, як бузок
цвіте;

Прийди до Кю як бузок цвіте (це ж недалеко Лон-
дона!)

Блукай з коханою ночі й дні в країні літа чарівній.

Прийди до Кю як бузок цвіте (це ж не далеко Лон-
дона!)

Переклав з англійської І. Ю. К.

¹⁾ Kew — село 6 миль од Лондона, де розташовано знамениті в Англії сади — Kew Gardens.

РАІСА АЗАРХ

НАРОДЖЕННЯ

УРИВОК ІЗ КНИГИ „СИН МІЙ“

„Незмінному супутникові жовтневих гроз, що мимоволі перейшов через боротьбу і перемогу, сину своєму єдиному присвячую“ — було написано на жовтавому газетному папері над моїми споминами про Жовтень.

„Це мені“ — казав ти, коли навчився читати.

„Тобі, синку мій, тобі й всім діткам, що виповняють ще по світі брудні узкраїни міст, спять покотом з домашньою худобою по селах, з радісною піснею ходять по безкрайних просторах Союзу, всім діткам, для яких завжди піднімаються всі повстання й переможне Жовтнєве, про два народження, що для мене стали одним — ці рядки.

* * *

На краю Москви за Рогозькою заставою притулилися бараки для біженців. Цілий городок з своїм господарством, лікарнею, управлінням. З десять тисяч чоловіка розміщені в ста п'ятидесяти бараках. Багато слабих, виснажених, застужених. Зглота, бруд, задуха. Найтяжче доводиться дітям. Зачаті й народжені в блуканнях, вони легко хворіють і, покинені майже без догляду, білими домовинками заповняють кладовища.

Я — старший лікар поселка. На несміливу прозьбу жити на поселку — даю згоду. З Москвою нічим не звязана. Хотіла останні три місяці твого життя в мені, синку, дати собі спокій і перепочинок. Спочивала від трьох мітингів на день, від напруженого тремтіння всієї нервової системи за правильний провід великою партійною організацією в бурхливій, післялютневій дні.

Живу в двох маленьких комірках, виділених мені з сімейного барака. Вікна уперто випирають з землі.

Починається день. Рано вранці йду в 128-й шпіталь, де працюю як військовий лікар. Дорога через Калитниківське кладовище.

Тривожно кричить гайвороння, і повітря, ніби сплескуване криком, мірно колихає дерева. Дорога звивається між полями могил.

Могили в хрестах, могили в ранішньому тумані, могили в ледве чутному шепотінню по померших вже злегка пожовклого листя подібні одна на одну сумними тонами смерти.

Але серед чорного з білим ніби несподівано падає яскравий блік. Це виріс пломенистий горбик, уквітчаний червоними квітками, стрічками, поезіями, що так незвично звучать в цім царстві мовчання. Могила робітника з заводу „Динамо“ Астахова. Його забив городовий в лютневій дні, підчас демонстрації на Яузському мості. Динамовці написали товаришеві:

„Твой враг над тобой не глумился,
Кругом тебя были свои.
Мы сами, родимый, закрыли,
Орлиные очи твои“.

А на другій стрічці:

„Тогда мы придем на могилу сюда
И скажем Вам, павшие братья,
Час искупленья сменился зарей“...

Коло цього гробика ми часто сідали, синку. Ти, малий, ніби розумів. Іду, тихо припишкнеш і дрімаєш, мабуть, як пізніше, на своїм ліжечку, поклавши лапки під щічку. Сяду, починаєш вовтузитися. Я стежила за рухом сукні і відчувала биття нового життя і спокій погаслого.

Шпіталь. Робота не тяжка. Покінчивши з лікарськими обов'язками толкуємо в Комітеті службовців, куди заходять салдати. Суперечки наші поривчасті й палкі, але день від дня наша партія здобуває чим раз більше й більше прихильників.

Склад слабих текучий. Після лікування всі салдати йдуть на комісію. Тут вже від слів про те, що царська війна непотрібна й шкодлива, переходжу до діла.

„Товаришу докторе, чогось у мене тут раз-у-раз хрипить. Так не чути, а вночі, як заведе, як заведе,—розкажу широкоплечий з дужими грудьми, голубокий чоловік.—„Дома три роки не був,—додає він нишком.—„Все одно не піду воювати. Самі говорили, що буржуйська“...

— Катар верхівок, пів року вільготи,—кажу іншим членам комісії.

— Дайте-но трубку,—цідить голова комісії,—чомусь в вашому відділі раз-у-раз катарі?

— Бо це відділ внутрішніх хвороб, а хрипи слабого даються чути при постійному нагляді.

— І вашими маленькими вушками,—гаркавить генерал, жартівливо поглядаючи на мене.

— Як хочете, колого, а я слабих відправляти в армію не можу.

Розмова йде при салдатах. Лікарі сперечаються неохоче, легко дають згоду, кожен дивиться на годинник. Його вже жде півдесятка робіт на інших службах.

І мене жде переповнена біженська лікарня.

Дома робити нема чого, ідуть потинятися на прийняття, доречи розказати докторці про всілякі справжні й вигадані недуги. Побачивши, що я переходжу дорогу, ті, що сидять ближче до дверей, удають на обличчі скорботу і біль. Але ззаду лунає легке ніби кудкудакання, заведені язики зупиняються не одразу.

— Твій покаляв, сама бачила. Веду малого до вітру, не так, як ти, задріпанко... Дивлюсь, а він коло плити... Тимісі сказала: завтра Козлиха на мене наклепає.

— Та я тобі очі видряпаю! Волосся повидираю! Твій бахур, твій,—та щоб-ти—до вітру!..—зайшлася на високих нотах партнерша.

— Докторка, докторка! Цитьте, сороки.

Дітей приймаю окремо. Вся дітвора вже зібрана, перемита, острижена, поділена на групи, цілий день перебуває в окремому бараці, доглядають—дві найкультурніші біженки, яких ми призначили. До лікарні матері приносять тих дітей, яких визначили доглядачі. Мигтять чорняві й русяві головки.

Біженка літ тридцяти, дочасно пристаріла, але ще дуже гарна брюнетка входить, низько уклоняючись.

— Пані докторко, я знову до вашої милости. Знов дитині зле. Я-б не йшла, та одно воно в мене. Одно... Двійко нас на цілому світі.

І на моє зауваження:

— Ой, перегодували, перегодували! Наскрізь бачите. Ніби там були. Пішла на поденну, дитя сусідці доручила, а воно до печи і поповзло. Пішло на поповзло. Приходжу — усе чорне, аж посиніло. Видко ділу, вугілля наїлося. І відтоді раз-у-раз кричить та й кричить.

Тонкі ручки і ножки, як прутики, поморщене личко робить дитину подібною на старого. Плаче воно якось тужно, певніше пищить, як галчєня, і жує висхлі ненчині груди.

Після дітей ідуть дорослі.

— Як побігли, як німець село підпалив, як ударило жаром в спину, так відтоді не сила розігнути крижі, — голосить постійна одвідачка років п'ятидесяти. — „Солодкі“ порошки допомагають. Як п'єш їх з чаєм, то просто ніби масть яка.

— Кажу тобі, докторко, — говорить добре вбраний літній чоловік, — не годен я робити, мусите давати мені пайок. Дома робив, був якийсь там достаток, прийшли попи, — дзвін зняли з церкви, а як його повезли, то й ціле село за дзвоном пішло. Виходить, силоміць, а тому держава має годувати. Пиши — непрацездатний. Ач, вигадали — син працює, діло — сторона, барак — сімейний дали, значить заслужила. Пайок бідним, а я багатий, чи що!

Додому приходжу смерком. Часто викликають уночі. Тоді передо мною весь бруд, злидні, нещасття. Вночі легше з людьми говорити, їх і видно краще і якісь вони м'ягші, покірніші.

Раз чую стукіт у вікно, що над дорогою. Величезна постать мужчини височиться силоуетом. Занедужала дитина. В дальньому баракові тмяне світло. Через вікно видається — вогник потріскує цвіркуном „цвірк-цвірк“, ну-у-і-і, цвірк, цвірк, цвірк-і-і.

Чисто вимитий куточок; прибрана постіль.

— Ну не плач. Товариш зробить, що треба, — простосердно і трохи унимливо потішає Грицевич високу жінку з гладко зачісаним ясним волоссям. Хлопчиків років одинадцять. В нього гостра форма дифтериту.

Коли він після обтирань і щепінь засипає, ми довго й сердечно розмовляємо. Коло нас зібралось ще чоловіка п'ять сусід, розбуджених метушнею і голосами.

Грицевич зробився моїм найкращим помічником і другом. Він салдат — артилерист, працює в майстернях Олексієвської військової школи, що в Лефортові, прихильний до більшовиків, в майстернях виступає з партійцями, але на поселку мається на обережності.

Поволі знайомлюся з настроєм всієї біженської маси. Відірвані від рідних клаптиків землі, гнані загравою підпалених сіл, біженці ненавидять німців, мріють про перемогу, позивкали на жебрацькі датки. Есерівські молодці з міського самоврядування лякають їх тим, що більшовики, захопивши владу, одразу повідбирають їм пайки. Не дурно ж більшовицьке гасло — „Хто не працює, той не їсть“. На випадок повстання, вся ця організована спільним життям тисячна маса може стати великою загрозою робітничій Симонівці й її заводам, до яких припирається поселок.

Робота на поселку починає набирати більшої ваги. До нас приходить секретар біженського комітету, колишній учитель Козловський.

З розлучених, одурених людей вибираємо найліпших. Вже працюють комісії чистоти, розподілу харчів, самоосвіти. Читаємо лекції, доповіді, демонструємо кіно в міських бойнях.

Поволі біженці звикають до нашої групи. Нас уже сім чоловіка. Найбільшу популярність здобули „дні чистоти“. Ніби попереджаючи

майбутні суботники, озброюємося рискалями, сапами, віниками, починаємо прибирати свої бараки і зачищати груз, що коло бараків.

— Настю, Настю,— кричить засапавшись жінка, сіпаючи за фартух доглядачку.— Ти, наче пані, тут на лавці примостилася, а докторка наша сама барак мие, купу коло дверей зачищає. Що-ж їй своєї роботи мало?.. Іди, швидче! Ач, розсілася...

— Не сіпай, тітко,— спокійно зупиняє розпірену заступницю Настя.— Це в нас такий програм, і мені заборонено заважати, коли я свою роботу вже поробила.

Коло моєї квартирі зібралася юрба. Між дорослими сновигають дитинята.

— Пані докторко, дай я за тебе почищу, коли доглядачки такі стерви,— просить моя темноока знайома.

— Я мабуть дужчий. Дай я, дивись і сапу тобі важко підіймати,— встряває бородатий біженець.

— А коло ваших бараків чисто хіба, що ви помагати мені прийшли,— невинно питаюся.

— І Грицевич чистить, і Козловський, і Маричев, і Леонтєв, і всі з рискалями, і всі з граблями,— защебетала коло мене дівчинка і вже метнулася далі до сусід.

— Та кинь, докторко, самі почистимо,— гніваються глядачі.

Я спокійно громаджу граблями сміття.

— Беріться за свої бараки, а коли в вас буде чисто, приходьте мені допомагати.

І за тиждень весь поселок був вичищений, виметений, посипаний пісочком. Зразу стало легше дихати.

* * *

Часто наша група збирається у мене, і ми якось мимохіть берем на себе функції партійного осередку. Працювати доводиться в обставинах чим раз важчих. Над країною зависла військова небезпека. Корнілов намагався захопити владу і оголосити себе диктатором. Авантюра не вдалася. Але корніловщина показала всім, навіть тим, хто вагався, що питання про владу стоїть уже так гостро, що його розуміє всякий:

— За кого? За генералів, за поміщиків, за банкірів, за фабрикантів—це Керенський, це есери, це меншовики, це дальший наступ на фронті, це зубожіння селянства, це вимирання робітників.

За робітників, за селян, за мир, за землю—це більшовики, це негайне захоплення влади трудящими, це припинення війни, це передача землі селянам, це восьмигодинний робітничий день.

Ленін із своєї криївки виразно сформулював нашу лінію, нашу позицію, нашу тактику. В Центральному комітеті не було повної згоди, але всі відчували, що наближаються рішучі дні.

Грицевич приніс з Лефортова шість рушниць. Ми поклали початок Червоній гвардії, вчили стріляти найвірніших, найвідданіших і найпевніших.

Підоспіли вибори до районних дум. Можна було зробити першу перевірку, перший облік сил. Ідуть бурхливі мітинги. Вся партія мобілізувала свої сили.

Неділя. Мітинг на поселку. З міста приїхали Магжик і Бабинський. Знаєм, що вони польські соціал-демократи, але чи у згоді вони з нами?

Головує Грицевич. М'ярко вимовляючи слова, трохи розтягаючи шелестівки, як усі білоруси, він має дуже гарний голос, виступає не-сміливо і трохи збивається, але збори веде чудово.

— Якої партії?— питають в Магжика, що бажає говорити. Той трохи мнеться.

— Докторку, докторку,— чути вигуки.

— Послухаймо перше, що скажуть нам гості,— відповідаю з останніх рядів.

Магжик і Бабинський перемовляються. Їх дивує організованість і дисципліна зборів, вони бояться вскочити в клопіт, вони теж просять мене.

— Гаразд!— даю згоду, знаючи, що майже володіємо масою.

Перед очима несподівано пролетів привид, в ухах лунали уривки слів і яскраво спалахнув забутий образ.

Я вертаюся з Фінляндії.

В Москві з Николаївського вокзалу попався старий московський візник, що зберіг давню традицію розмовляти з їздцями.

Він уже знає, що я українка, цілком інформований про врожай в моїм ріднім краю, знає всю сім'ю, плату візникам у Харкові і платить тою самою монетою:

— Дід — удівець, одинокий син — в армії. „Думали, що після „заво-рожки“ вернеться. Еге-ж не до того йдеться! Знов воюють і кінця й зазором не видати. Уб'ють, ох уб'ють парубка, чорти! Підеш на старости літях з торбами, притьмом пійдеш. Життя і тепер нема. До вівса не підступайся, солома та й та гнила, а далі що? Кажуть, ще гірше буде“.

Непомітно ми дібралися до Страсної. З рогу Тверської бачимо, як загін чоловіка з десять з голими шашками веде в гору до Бутирок трьох молодих хлопців, на погляд робітників.

— Кого це ведуть, дідуню?

— А хто їх знає? Може то злодії, може розбійники, а може більшовики,— каже старий, зваблений моїм простсердям.

— Більшовики? Чиї? Що то за люди такі?

Візник обертається на сто вісімдесят градусів і зачудовано видивляється на мене.

— Не знаєш, хто такі більшовики. Та ти звідки? Чи не з лісу, серце? Не знаєш про більшовиків? Це ті, що не хотять війни, а щоб значить, зараз миритися, від німців, кажуть, шпики.

— Що не хотять війни? Розумію. Щоб мир? Чудово! І за це в тюрму? Ще краще! А ти війни хочеш? Адже сам допіру кляв і наступ і багачів, що ціни на хліб і на овес наганяють. І про сина казав, щоб додому вернувся. Виходить, що ти теж більшовик, так, дідуню?

— Сохрань боже,— каже візник, оглядаючись довкола і на всякий випадок перелякано хрестячись.

Використовую вільний час і починаю індивідуальну обробку. Візник уже знає від мене, хто такі більшовики, чого вони хотять, за кого боряться. Коли оглядаюся, ідемо не Чугунним мостом, через який мені треба на Замоскворіччя, а Кримським.

— Куди-ж ти, адже так не по дорозі,— питаюся не зовсім спокійно.

— Хочу тебе в наш візницький шинок завезти, щоб ти всім знайомим візникам роз'яснила.

Добре і уважно слухали мене в брудному шинку на узкраїні міста. Розмова затяглась на кілька годин.

Весь цей епізод з усіма подробицями я розказала на мітингу. Юрба зразу притихла. Насторожилася, потім ласкаво посміхалася.

З'ясувавши суть корніловщини, переходжу до військової небезпеки, до бонапартизму, до зрадництва Керенського. І на останку: Самі рішайте, за кого голосувати.

Грицевич об'явив, що на поселку є більшовицький осередок, та можна записуватись до Червоної гвардії.

Товариші, що приїхали, зреклися виступати. В моїм бараку засідання осередка...

— Відки ви, товаришу, взялися. Чом вас ніхто не знає? Як за такий малий час пощастило вам обробити масу? Ми просто пригломшені, адже місяць тому нас мало не побили за один натяк проти Керенського. Чи певні ви за майбутнє голосування в районні думи й Установчі Збори?

На ранок мене викликають до партійного комітету. Секретар райкома, стара більшовичка, недовіжливо оглядає мене. Мабуть, їй не дуже подобається моє молоде обличчя й сукня, що гарно укладається коло моєї постати.

— Трохи занадто вбрана, ще молода, — каже вона півголосом до Магжика. Той усміхається в руку.

— Думаю, що важить величезний вплив, робота...

— Приходьте увечері на засідання, — звертається вона, трохи подумавши, до мене. — Подивитися членів думи по нашому списку, весь наш партійний актив. Хочемо притягти вас до роботи майбутньої управи, в якій мабуть будемо мати більшість.

Злякано відмовляюся. „Ні, ні, мені не можна, тепер мені не можна“.

Могила Астахова тоне в темряві смеркання, тільки верхнє листя столітніх дерев ще золотить спадень, коли я після величезного прийняття слабих, другий раз кривуляю до міста.

Засідання районного комітету. Симонівка входить як підрайон. Якось зразу близько і по-товариськи поставились до мене симонівські робітники.

Знайомлюся і з Рогожцями. Обмірковуємо порядок виборів і дальші заходи. Розходимося пізно вночі. Назад уже іду не через кладовище, а кругом, по залізничній лінії, через кругову вітку. Чорною пащею зустрічає міст. Під ним іти трохи страшно. Щоб насмілити себе, наспівую якусь пісню.

Настя зустрічає мене коло бараків.

— А Грицевича не зустріли? Він пішов через кладовище, а Козловський назустріч горою. Не думали, що мостом підете. Там страшно, недавно убито чоловіка.

* * *

Ніч. Настя спить у сусідній кімнаті на канапі. Я в маленькій поруч. Велике вікно від землі до половини стіни відбивається темрявою всередину і якось світиться зокола. Через те кімната стає якась моторошна й не подобає на денну. Чорний чотирьохкутник гнітить, спустошує, він заповнює повітря, речі, заповзає в пори тіла, ослаблює волю.

А світлотіні за вікном будять образи яскравих долин, запах солонуватих джерел, де голосно сміються люди і гомінко цвірінькають птахи.

Хочеться встати, перемахнути через цю порожняву й іти в минуле, в майбутнє, зробити радісним теперішнє, тільки, щоб не залишатися самій, тільки, щоб не гнітила самота.

Ніч будить далекі первісні інстинкти, родить відчуття небезпеки, бажання пригорнутися до сміливого оборонця, до чоловіка, до голови сім'ї, ніч пригноблює суспільне, глушить тисячолітні шляхи.

Мені завжди трохи сумно і самотньо вночі. Часто, коли ти був уже великий, синку, коли до мене приходила туга, з нею мені боротися було легко. Я йшла і сідала край ліжка, що стоїть поруч в кімнатці під картиною дуба. Довгі синьо-чорні вії тихенько здригалися, неначе в спокійному польоті, і чудовими крилами охороняли твій сон. Серце мені сповнялося безтурботним спокоєм і тихою радістю.

Ти відчував уві сні присутність любові, півсвідомо й ніжно простягав свої довгі, виточені найкращим різцем природою ручки, обвивав мене і притягував до себе, великодушно голублячи й лебедюючи: „А ти ще не спиш, мамусю“.

Тоді іншими ночами я сідала далі, знаєш, там, під картиною, де дівчина несе на руках дитину з квітками.

Тої ночі мені зовсім не спалося. Перевертаюся і стараюся лягти так, щоб тобі було як-найкраще. Ти, розбуджений моїм неспокоєм, теж нервуєшся.

Раптом пекельні рвучкі болі. Вони почалися десь внизу. Вихором перелетіли через спинний мозок, б'ють молотом у голову. Це вже не вперше. Лікар казав класти компреси і випивати кілька крапель опіума. Я знаю, що стане легше, але ті ліки згубливі для тебе. І я, як мати, хожу туди й сюди по покоях. Сама самісінька. Самота так стискає мені серце, що я важуся на малодушний учинок. Хочу почути його голос, голос того, хто дав мені тебе, чия кров разом з моєю готує світові краще.

Телефон в конторі через три бараки. Спить поселок. Де-не-де відчинені вікна і відти долинає людське хрюпіння, змішане з стогнанням. Десь плаче дитина.

Станція довго не відповідає, але нарешті, дає потрібний номер; 1 — 87 — 83.

Знаю, телефон коло нашої спальні. Бачу кімнату, засипаний рисунками стіл, знайому обивку крісел. Чую, як дзвінок б'є в речі і сповняє їх несподіваним звуком.

— Дайте довгий, товаришу.

Зараз підведеться він. Невимовним жестом рушить куточки очей, соромливо стягне сорочку і візьме пантофлі.

Як це ти, Мурзинько, перейняв батькові жести, ніколи їх не бачивши. Коли я питалася, чого ти, просипаючись, рушаєш куточки очей, ти відповідав здивовано: „А як же, мамусю? Адже ж треба виймати сон“.

Ці жести перейшли через цілі покоління. Так твої предки слов'яне роздирали злиплі очі, скулившись і розкидаючи багаття над рікою. Твої очі були чисті й ясні, але звичні рухи осталися. Природа перенесла їх в тебе, як і гнучкий рух руки батька, коли ти застібав пояс.

Я чую його ходу тверду і обережну. Хтось взяв трубку. Серце б'ється частим і швидким тремтінням. Трохи холодіє спина. Кров залляла лиця. Зараз почується музична, трохи придушена нота його голосу, що ніби йде з самих глибин його великого-великого серця.

Бачу його так, як першого дня нашої зустрічі, коли він зайшов до мене в кімнату далекої петербурзької гостиниці. В салдатській куртці, в чистих чоботях без блиску, з осяяним поглядом птахою кинутим на відліт очей.

— От ви яка, чорна, молода, трохи інша, як я уявляв. Думав, що ви старша і більша. Відки у вас ці два стебельця конвалії?

— Я їх купила. Так сумую за півднем, за домом. Адже від рідного краю я одірвалася вперше. В нас скоро розпуститься листя.

Того дня встала з серцем, повним радості. Снилось мені, що йду узькою стежкою по неозорих ланах.

Там, де гойдається лан колосистий
І співають пісень косарі.

Так написано твердим рученням слова останньої роботи у твоїм зшиточку.

Ці лани чудовим передчуттям явилися мені на світанку твого приходу в світ.

Серед них я йшла рожева, щаслива. Несподівано лани заступило безкрайне море роз, рози росли на стеблах, як колосся. Я їх не рвала. Я люблю життя, його красу, подих сили, запах росту і завжди боюся що - небудь наздоптати.

Я йшла обережно полем, припадала до пахощів, обіймала бутони і співала пісню.

Все це я розказала твоєму батькові в перші дні нашої зустрічі. Він перебирав ніч мого непокірного волосся і шепотів:

— Маленька ідеалістка, наївна, запашна сама, як роза.

Вихорем летіли образи в голові. От ми на весняній виставці в Академії. Надзвичайно майстерно зроблено букет жовтих купавок. Здається, ще тремтить на щільно стиснених пелюстках ранішня роса, і вони, як уста немовлятка, розкриваються для пестощів.

— „Ти моя неповторна купавка“.

Мені подобалося саме поєднання звуків „ку - пав - ка“.

Я не бачила раніш таких квіток, не чула цього слова. У нас їх нема. Україна знає Івана Купала з вінками, огнищами і піснями.

От, знов незнайомі квітки. Це північні білі первістки. Ми побачили їх на провесні, під Оранієнбаумом. Хлопчик літ 12 ніс великий букет. Коли ми спиталися, де він набрав квіток, він швидко оглянув пару, що ніби зрослася, і несподіваним рухом показав на галяву. „Он там їх просто насипано“.

„Просто насипано“, — це був образ білих первісток. Скупе північне сонечко було таке незвичайно палюче.

Як холодно, як тремтять мої руки.

Ти насторожився, пильно прислухаючись. Вся моя кров, кожен атом мого тіла сказали тобі: „Зараз буде говорити батько“.

— Я слухаю, — трохи з придигом — ух, ухаю — і секунда мовчання. Потім знов.

Слу - ха - ю - ю.

Невже роз'єдали? Невже я так твердо спав. — Слу - у - хаю - юю.

Чую, як дихає і вільною рукою перебирає торочки скатірки. І знов кілька секунд мовчання.

— Ну, ну. Слу - у - хаю - ю - ю. Слу - у - хаю - ю - ю. Мабуть, помилка, — каже сам до себе і кладе трубку.

Ні, не помилка. А може й так. Хіба я знаю? Мені і соромно за свою слабкість і радісно, і сумно, і легкий біль, і не так мучить самота.

Над деревами кладовища вже починає біліти небо. Тихо, неначе заспокоєна чутими звуками, ще певніша справедливості свого вчинку, йду до себе.

Спати, спати, дитино моя. Лю - лю, лю - лю. Скоро будемо говорити без перегородок. Мій супутник, мій товариш, мій друг.

Розмовляю з ним знов. Читаю останній лист.

Ти покинула мене. Хай буде легке тобі життя. Іди по нім твердо і не згинаючись. Ти дужа, дужча від мене, але хіба можна було так вразити? Пішла, не простившись.

— Я не могла інакше, любий.

* * *

Московський пролетаріят „голоснув“ зважливо. В 7-ми найбільших районах Москви ми, більшовики, маємо переважну більшість. Симонівський район один із перших. Тисячі біженців організовано опустили п'ятий номер. Спробували були литовські меншовики поширити на поселку четвертий, але зазнали тяжкої невдачі.

Ясного вересневого дня, теплого і сонячного, вертаюся з міста. Коло самої лікарні, на невеликім степку, купка дитинят, чоловіка з двадцять, щось старанно будує, — розкладаючи рівними квадратами невеликі білі листки паперу. Юрбою заправляє дванадцятилітній Петрусь Грицевич.

— У мене в кешені сірники, — хвастовито кидає він помічникам. Заздрівши мене, спершу збирається втікати, а потім сміливо видивився оченятами, не виймаючи рук з кешені.

— Що ж це ти, Петрусю, чи для забавки иншого місця не знайшли? І на віщо збавляти добрий білий папір?

— Збавляти його не треба, він і так збавлений. Бачите, четвертим зіпсували.

— Де ж ви стільки четвертого набрали?

— Ми за п'ятий, а тому четвертий зібрали по всіх бараках і палимо його, тільки ці купки осталися, а онде решта...

І він показав ручками на купу білого попелу.

Я зареготалася.

— Помічники! Тільки не наробить пожежі, хлопчики.

Вибори пройшли теж не без курйозів. От дві дряглі бабуні розмотують напнуте лахміття, довго шукають чогось на грудях, викликаючи веселий інтерес серед присутніх.

— Ладанка там, бабусю, схована якась, чи моці? — сміється молодий парубок.

— Кому бабуся, а тобі мама. Що заховала, те знайду, — відгризається стара. — А за твоїх чортовиків голоса не подам. На них божя трійця є — і вона обережно розправляє листок з красномовною трійкою.

— Божя трійця. Анафемськими цифрами. Схаменись ти, мила, — відпльовується сивий дід.

Стара бігає оченятами по юрбі і перелякано перепитує.

— А хіба не божя?.. Одурили... Цариця небесна, одурили. Дмитровичу, а ти за кого, за який щот?

— За п'ятку, скільки пальців на руці, щоб цілою п'ятірнею бити по буржуазії, — хизується десь чутою фразою старий.

— І нам, і нам, православні, і нам... Святителі... Не штовхайтесь, рідні.

— Прошу не агітувати коло виборчих урн, інакше буду примушений касирувати вибори, — лютує уповноважений міської думи, натискаючи на слово касирувати.

— Хоч кірасіруй, хоч гусар, а жандармити не смієш, — уже відрізує йому хтось з москалів, що стоять поблизу.

Перемога рішуча, на 87 чоловіка членів думи 12 есерів, три кадети, решта — більшовики.

Перші організаційні збори в Народньому Домі.

Бадьоро йду звичайною дорогою. Астахов! Динамівці в своєму районі вже здобули владу. Хутко по всій країні здійсниться дана тобі клятва: „Час искуплення сменится зарей“.

Наша фракція радиться недовго. Угодовців ні в управу, ні в президію думи не вибирати. На плачливі промови есеровських солов'їв відповідаємо красномовним голосуванням. Влада сконструйована, починаємо роботу.

Центральна міська дума, з есером Рудневим на чолі, більшовицьким районним управам не дає ні грошей, ні кредитів. Становище утворилося двоїсте. Вона не визнає районів, район не вважає за владу міську думу. Всім видно, що таке становище довго існувати не може. Всі розуміють, що управа для нас не самостійна мета, а тільки засіб для дальшої підготовки мас.

* * *

З Петрограда йшли вісті, одна другу наганяючи. Ленін з своєї схованки дав гасло готуватися.

Другий Всеросійський З'їзд Рад, який усе відтягали угодовці, наближався. З'їзд збирався в грозивій атмосфері.

Незчисленні хмари назбираної пролетарської енергії, матроського ентузіазму, салдатського горя, керовані історичною неминучістю, твердим більшовицьким обліком сил, неодмінно повинні були вибухнути руїною для старого, бурхливою, живлющою грозою, щоб очистити землю для паростків нового.

Перший удар станеться в великому місті, і відти, займаючи раз-у-раз нові простори, лезом блискавки, гуркотом грому пролетить над цілою одуреною, виснаженою, багатомільйонною убогою країною.

За Пітером ішла Москва. 15-го вересня Московська конференція висловила за повстання. Боротьба за керування перенесена в Московську раду, склад якої весь час міняється нам на користь, бо робітники присилають депутатів більшовиків. Уже голову ради меншовика Хінчука змінив більшовик Нагін. Уже ми маємо більшість. Робітники голосували п'ятим і останнім номером, пройшли і переросли всі вагання.

Ці дні в районі були якісь непевні. Верхівка організації зовсім не покидала ради. Робота управи, не оживаючи, завмерла. Господарчими справами журилися ми мало. Ішли військові приготування.

Виділилися визнані керівники, кожен заступив своє потрібне, безперечне місце. Партийна провідна група 5—6 чоловіка.

Старший був Гончаров. Спокійний, м'який якоюсь привабливою м'яккістю, гнучкою як сталь, він був визнаним керівником, більшовиком, який вже побував у боях. Був у військовій організації 1905 року. Секретар ради, секретар партійного комітету, Гончаров був звязаний з усіма заводами. Високий, трохи довготелесий, з великим чолом і довірливими очима, з невеликою рослинністю на підборідді, нервово смикаючи кілька волосків, що заміняли йому вуса, Гончаров завжди уважно слухає того, з ким говорить, додаючи йому охоти непевним Г-м-гм-гм.

Гончаров трохи резонер. Скупо, але точно формулює свої думки немов підбираючи потрібні слова. Ніколи не перепиняє того, з ким говорить. Без жестів, без фрази, ніби роблячи звичайне, щоденне, організує маси, поведе людей до бою і в бою дасть конче потрібні практичні, трохи неприємні своєю точністю, вказівки. Підє вперед, але

так скромно, що ніхто не помітить, що він напереді. Кожному буде здаватися, що там його місце, що це він іде. Гончаров не блискучий трибун, але всі ми, визнані промовці, перед кожним відповідальним виступом дістаємо точні вказівки, як і що говорити. Здається, що він не дає наказу, а підказує тобі те, що ти сам хотів сказати, зробити і про що навіть що-йно подумав.

Альошин високий юнак, з трохи замашними, непевними рухами. Говорить палко, захоплюючи і пориваючи маси. Як справжній салдат Револуції, він одважний, дисциплінований, добре знає, чого хоче. Говорить, трохи заїкаючись, з більшістю на „ви“. Швидко запалюється, унимливий, а в хвилину одвертості надзвичайно ніжний, Альошин служив в царській армії й тому почував себе серед нас „військовим спеціалістом“. Він був першим помічником Гончарова. Так і називався—заступник військового комісара, чин, який надано в дні повстання Миколі Кузмичу.

Альошин одважний якоюсь соромливою одвагою. Він досвідчений салдат, і йому неначе ніяково показувати свою одвагу серед нас, таких глибоко цивільних. В момент наступу йому тяжко хочеться піти в центр, але треба комусь з членів Револуційного Комітету залишитися, і він безвідмовно скоряється. Яке-небудь тяжке завдання. Наскок на вокзал—захопити рушниці. Альошин дивиться на Гончарова благашими очима. І коли той, ніби не помічаючи благання, вибирає для цієї мети мене і Горшкова, Альошин безмовно погасає, скоряючи тверезій потребі свій порив. Він потрібніший тут, і він залишається.

Але загинути йому таки пощастило на бойовім посту. Він помер смертю одважних на північному фронті.

Уханов стрункий, але кремезний з пильним поглядом очей, що ніби вивчають того, з ким він говорить. Серед нас, а потім виявилось, що й серед багатьох тисяч він має найбільші господарчі здібності. Розум у нього—практична машина нового зразка, все там як слід зчеплене, звязане, виходить одно з одного. Уханов більше слухає, ніж говорить, і вибирає все йому потрібне. Ми з захватом дивились, як він швидко знайомиться з бухгалтерією, як в кожному питанні схоплює суть і як чудово вміє примусити працювати навіть чужих нам людей.

Війна, бої—це не стихія Уханова. Він будівник, але не руїнник. Він не поведе маси до бою, але на заклик піде першим і він лежав на льоду під Кронштадтом, не зупиниться перед небезпекою, а вмираючи, мабуть, поміркує, чи не буде більше практичної користі для пролетарської справи, коли він помре в іншому місці, і може засмутиться, що не годен все точно зважити.

Уханов твердий і реальний політик. Цим повна вся його робота, всі його виступи. Тимчасом як ми, гарячі голови, берем ентузіазмом, він бере точним правдивим обчисленням.

Уханов надзвичайно цінний робітничий керівник, що з'єднав у собі кметливість володимирських дідів ткачів з обережністю і витривалістю творця електричних машин, загартованого коло смертельного знаряддя, де кожне зайве слово, кожний необережний рух, кожний зайвий звук може спричинити непотрібний струс і катастрофу.

Тому і голос у нього низько-мелодійний, без гострих переливів, а спокійний усміх неначе маскує величезне внутрішнє напруження і стримані поривання.

Він робиться незмінним керівником району, з нечуваним героїзмом в найтяжчі дні збирає й будує робітниче господарство, виявляє шалену

завзятість і нечувану упертість. Недурно ж його пізніше вибрали з Динамо на найкращого червоного директора Союзу.

Микола Іванович Соколов вдачею близький до Уханова. Він родився, щоб порядкувати господарством. Підчас повстання буде берегти кожний стовбчик і піде рядовим. З якимось тільки йому властивим інтуїтивним чуттям він підійде до робітника, до голодної робітниці і перед його ясным поглядом чистих-чистих блакитних очей, перед пружком болю, що ліг глибоко довкола губ, притихають найбільш незадоволені. Худий, з запалими грудьми від туберкульозу, він говорить з якимось, ледве помітним зусиллям, трохи скрадаючи останній склад.

Це совість пролетаріату, і в цім велика сила Миколи Івановича. Підчас боротьби за провід він був нашою найбільшою силою. Якимось надзвичайним чаром віяло від цілої його постати. Коли в трамвайних ремонтних майстернях есери кинули позад нашого промовця п'ятипудову штабу і вона пролетіла мимо тільки тому, що товариш вчасно відхилився на вигук Ганни Васильєвої, коли ми побачили, що може статися далі убивство, пішов до трамвайників Микола Іванович. Бо всі знали: коли його рушити, робітники на шматки розірвуть насильників. Його робота в харчовому відділі ради — це щоденне безнастанне героїство, це юрби розлютованих жінок, це худий голодний пролетаріат, це виснажені дитинята.

Треба було так любити революцію, як любив її Соколов, щоб не в бою, не в грозі, не в піднесенні, а що-години, в повсякденнім житті, роками кожним нервом своїм боронити здобутків Жовтня.

Гончаров — професійний революціонер, Альошин, Уханов, Соколов — робітники з Динамо, нашої головної опори.

Як все станеться далі, ніхто ясно собі не уявляв. Готувалися якось трохи випадково, більше з особистої ініціативи. Гончаров серед нас досвідчений. Він розповідає про досвід п'ятого року.

— Коли будуть бої, значить будуть і ранені. Треба організувати санітарні загони.

Для того використали завод АМО. Автомобільний завод Рябушинського пильно працює на оборону. Ми його пристосували до наступу. Завод недавно дістав великий транспорт санітарних машин з Америки. Щоб їх зібрати й прилагодити, був присланий спеціальний автозагін. Новоприбулі ще не були зв'язані з заводським комітетом.

Виявилось, що салдати революційно настроєні. Вони стали нашими найкращими помічниками в жовтневі дні. На АМО організовано весь транспорт, перелічено всі готові машини і гарячково збирають решту. Допомогає весь завод, 300 чоловіка робітників. Амовці дали в провідну групу району Лідака, Горшкова, Вимбу, Смирнова.

Лідак, Латиш, скромний, самовідданий, героїчний. Він поведе юрбу на приступ, захопить тих, що стоятимуть поруч, добре виконає, що йому нажажуть, не відступиться від сказаного. Говорить трохи сквапливо, неначе засапавшись. Вірить у все вперто, рідко в чім-небудь сумнівається. Коли після наступу юнкерів на район ми зрозуміли, які у нас незліченні багатства, коли ми зрозуміли, що тримаємо в своїх руках знаряддя перемоги, упорядкувати, привести в сувору систему господарство порохових складів ми післали ентузіяста Лідака. Він швидко скорив собі охорону складів, що вагалася, не знаючи до кого приєднатись, заставив працювати артилерійських урядовців, на ході в своїй книжечці, де все було точно розписано, відзначав, куди, скільки видає патронів і набоїв, знав, де і що в нього лежить.

„Комісар порохових складів“ — це дуже личило йому, пороховому складові енергії й віри.

Загони вантажних машин, найкращі легкові, санітарні — все це було своєчасно підготоване і ждало тільки гасла. І не тільки машини. Шофері коло стерна сиділи певні і ні разу не здригнулась навіть ранена рука.

* * *

Нарешті, маємо певні вісті. Більшість на З'їзді Рад наша.

Москва обчислює свої ряди. З військових сил є тільки надійний 56-й полк. Тривожно. За прикладом Пітера в Московській раді організовано військово-революційний комітет, центр — Скобелівська площа.

Пильно готується також об'єднаний білий фронт. Центр — Міська дума, Думська площа, де організується комітет „громадської безпечности“. Меншовики і есери запінившись кричать проти насильства, непомітно чим-раз більше і більше змиваються з московської Ради і перебираються на Думську площу.

По районах виділені районні комісари, довкола них — революційні комітети.

До поселку разом з Грицевичем вертаємось пізно. Грицевич керує тепер усім життям на поселку. Під рушницею всі віддані і певні товариші.

Барак був зачинений і Грицевич пішов до лікарні взяти ключ у Насті. Я сіла коло дому на ослінчику. Перед очима, ледве хвилюючись, стелилося море верхівок Калитниківського парку.

Задумавшись, я тільки встигла спостерегти, що якась тінь лякливо звернула вбік, майже порівнявшись зо мною. На дорогу лягла довга смуга від незвичайно чудної речі.

Збільшена чутливість примусила насторожитися. Я негайно пішла за постаттю, що утікала. Вона зникла коло другого бараку. Тоді я рушила наперед і віч-на-віч стала перед мою давньою знайомою, худенькою чорноокою біженкою. Вона несла на плечах великий чорний хрест, від якого і падала така облудна тінь.

— Пані докторко, простіть... Не хотіла, щоб ви бачили... Так ви старалися коло маленького... Умер. Вранці преставився... Все, як казали, робила... Ог хрест. Не дав бог життя. І така моя доля... — несподівано з ділового тону перейшла вона до ридання.

* * *

Чуть на світ ми вже в Симонівці. Провожаємо загін Червоної гвардії, що виступає в центр. І коли, блискотючи багнетами, гвардія робітників покрилася за пагорком, в глибині свідомості якесь почуття; воно завжди має спалахнути перед небезпекою: „А ну ж усе обійдеться добре. А може і зовсім не пролетиться кров“.

З московського комітету повідомляють: увечері пленум районних дум. Сідаємо в машини і їдемо на Сухарівку. Засідання призначене в товаровій біржі.

— Ідьте в раду — каже мені Гончаров. — Дізнайтеся, чи нема новин, може там потрібні люди.

В коридорі московської ради мене зупиняє знервований Смірнов, робітник з Гужона. Він член Виконкому.

— Рябцов прислав ультиматум. Вимагає негайно розпустити військово-революційний комітет. Дав кілька годин на відповідь. Білі

розпочали військові дії. В Кремлі арештовано 56-й полк. Більшовиків розстрілюють. Уже пролилася кров. Ми зреклися. Повстання оголошено.

Ми стискаємо один одному руки.

— Негайно їдьте в Сухарівку. Перекажіть наказ військово революційного комітету Владимирському закривати збори і роз'їжджатися по районах. Доручено мені, але це ви швидче і безпечніше зробите.

Я спустилася від Ради по Дмитровці на Театральну площу. Коло Метрополя стояла велика юрба. Багато народу бігло вгору до Луб'янки, жестикулюючи і кричучи.

Кілька офіцерів наткнулися на озброєних червоногвардійців Звелили віддати зброю. Товариші відмовились. Тоді один офіцер вистрелив, але прокинув. Куля ранила коня візникові, що проїжджав мимо.

Червоногвардійці моментально, зібравшись юрбою, відійшли до Китайгорода.

Кінь лежав на трамвайній стрілці на поворотці до Нікольського, втягав, здригаючись, набряклий живіт і тужними очима дивився на хазяїна, що бився коло нього, то намагаючись втамувати кров, то зганяючи цікавих з джогів і витираючи рукавом не то піт, не то слюзи.

Натовп цікавий і жадібний до видовищ прибував та й прибував, а до офіцерів підходило чим-раз більше людей на підмогу.

— Красноіндійці — промовляла в натовпі панночка, подібна на курсистку. — Так собі розібрали, так розібрали, що серед білого дня стріляти почали. І коли вже угамують їх, просто небезпечно по вулицях ходити! — А сама все штовхалася, пробираючись ближче до групи офіцерів, що ладналися розпочати регулярні військові дії.

— Я б перш за все їх Содом за горлечко, а „собаких депутатів“ на сонечко, — провадив охотнорядський молодець. Говорячи — „за горлечко“ — так розставляв ноги і зводив руки, що виявляв одразу свою професію спадкового різника.

— „Товариші“, кричать, ми за бідних, а самі дивіться, візникові останнього коня вбили, — плачливо сякалася в шовкову хусточку дамочка в кротиковім манто.

— Чого б я пашекувала, — перепинив її парубчак з козубом яблук. — Допіру що з Метрополем впливла і вже „коня робітники вбили“. Офіцер вистрелив, щоб мені очі повилазили, сам бачив!

— З мирними людьми і коням легше, як на фронті, — підтримує хлопчика людина у формі кондуктора трамвая.

— А, більшовики! — І охотнорядець посунув до них свою криваву сорочку. Хлопчик гулькнув у юрбу і звідти показував йому дулю, при танцюючи на місці.

Зацікавлення юрби вже перейшло на офіцерів, що рушили розправлятися з більшовиками.

* * *

В залі Товарової біржі невимовний клекіт. „Герої вчорашнього дня“ займали правий сектор і старалися зірвати збори.

Спокійно, виразно, ділячи кожне слово на склади, Володимирський, діставши повідомлення, заявляє:

„Як представники партії меншовиків, есерів і кадетів не дають вести збори, і як військово-революційний комітет зрікся прийняти ультиматум їх ставленника полковника Рябцова з наказом розпустити комітет і як білогвардійці розстрілюють наших товаришів у Кремлі,

то далі збори продовжувати нічого. Наша партія від слів переходить до діла. Оголошено повстання“.

На відповідь загремів і розплескався мільйонами бризок такий Інтернаціонал, якого я ні перед тим, ні після більш не чула.

Есери і меншовики, не стямившись, завели марсельезу. Їм підтягали кадети.

Був ясний осінній вечір. Бадьоре повітря заохочувало до діяльності.

Місто ще жило звичайним життям, тільки коло Спаської застави надто рано були зачинені крамнички. Порожня площа свідчила про якийсь неспокій. Майже без слів їхали до району. В районі тихо. Всі зібралися в ідальні Динамо, де кипить життя.

Страйк, що оголосила Московська рада напередодні, зупинив дрібний стукіт варстатів і гудіння машин, але примусив робітників чатувати круг заводу. Збільшені патрулі і на АМО, і на Барі.

Звістку про повстання зустріли спершу хвилинною мовчанкою, потім посипалися питання, окремі вигуки. Ті, що сиділи на довгих лавках ідальні, зриваються, знов сідають і чомусь дехто подався в темні порожні майстерні.

Встановлюємо варту в Раді. Це наш бойовий штаб. З центром зв'язку нема. Телефонна станція в руках юнкерів. Рішаємо: Гончаров, Альошин і я їдемо на Скобелівську.

Спочатку заїжджаємо на поселок, беру перев'язний матеріал, двох доглядачок і фельдшерку.

Колишній генерал - губернаторський дім увесь освітлений. Рада вже жила напруженим гарячковим життям, групи людей товпилися в коридорах, кімнатах, чим - раз частіше і частіше попадалися салдатські шинелі.

Внизу, в кімнатах півпідвального поверху, розгортаємо шпіталь. У вікно дивиться темна ніч. Яскравий дім в синіх силуетах Москви. І здається, що хтось страшний за вікном причаївся і вичікує моменту, щоб хижим ударом розчавити й погасити той вогонь, що розіллється і плеще по пролетарському штабу.

Раптом сторожку тишу роздер мелодійний, трохи кострубатий, такий незнайомий звук: „так - так - так ю ю - ю - ю, так - так - так“. Це задриботів кулетет. Завмерла на мить і знов шалено побігла по тілу кров.

Почалося.

За годину принесли раненого в ногу. Товариш силкується не кричати. Тільки зрідка бубонить прокльони і скрегоче зубами, коли не сила стає терпіти біль — йому виймають відламки кістки.

Знов і знов ранені.

До ради звідусіль долітає звук стрілянини. Але де ворог, де наші, незнати.

Згадуємо про те, що готували розвідку.

Коли у військово-революційному комітеті дізналися про наші можливості, то наказали дослідити район Думської й Красної площі і, коли пощастить пробратися до Кремля, з'ясувати становище 56-го полку.

Гончаров десь далеко в очах ховає ніжність. Альошин якимось незграбно обмотує мені шию своїм стареньким шарфиком і, роздобувши десь англійську шпильку, старанно спинає моє вітром підбито пальто.

Котікова накидка нижче талії зовсім скрадає мою вагітність.

Ти дуже любив цю накидку, синку, вона була твоїм улюбленим укривальцем і в дні наших фронтових мандрівок і в дні спокою. Ти гладив її, пригортався до неї своїми, подібними на бросквину щічками і ніжно називав її „Кіца - кіцанка“.

Шукаю шофера з санітарки. На санітарні машини, передбачаючи, що вони будуть робити розвідку, ми призначили найзавзятіших і найвідважніших шоферів, і вони цілком виправдали нашу віру.

Амовські шофери здобули собі славу „невловимих“ у жовтневі дні і стягли на себе шалену ненависть юнкерів. Вони були одягнені в білі кожухи, і тому юнкері, зайнявши в полон машину з шофером в білому кожусі, розстрілювали його на місці.

Як легендарні привиди, літали вони скрізь по Москві. Чи свій район, чи ворожа територія — амовцям нема перепон.

Винахідливі і заповзятливі, бистроокі наглядачі революції, вони віддали справі повстання свою кров, свою відвагу, своє життя.

З нами їде Настя. Умовляємося за ролі, за те, що робити на випадок провалу, що діяти далі.

Машина з місця йде на цілий розгін, пролітає узький прохід перших шанців і загород на Тверській і вкочується на яскраво освітлену Думську площу.

Звідусіль до нас біжать, наставивши рушниці, люди.

— За раненими із 128-го шпиталю, викликав комітет „громадської безпеки“.

— А як проїхали? — питає молоденький гімназист, і на обличчі йому дитяча цікавість і страх.

— Через Земляний вал промкнулися.

— Будь ласка, сестриці, до Кремля. Там, поміж купами набитої більшовицької наволочи, єсть і наші ранені, — галантно гаркавить „піший“ кавалерійський поручник.

Через Іверську, на безлюдну мовчазну площу.

Об'їжджаємо Лобне місце, щоб спуститися до Чугунного моста.

— Машина, стій, перепустку!

Автомобіль оточають щільним кільцем салдати з жіночими обличчями. Ударниці, як справжні жінки, одна наперед другої засипають нас питаннями.

— Де вороги? чи взяли раду? Що в місті? Чи багато більшовиків? Чи скоро нас змінять?

Відповідаємо, що один шпиталь уже переповнений „нашими“ раненими, чи багато більшовиків, сказати тяжко, але лізуть вони звідусіль. І на питання — питання. Чого тут лежить?

Дізнаємося. В Кремлі замкнено 56-й полк. Юнкерська школа друга розстрільна. Більшовики, що надійшли визволяти 56-й полк, залягли кругом Кремля. Ударниці мають оточити і не випускати більшовиків.

Ми, мабуть, багато ще чого дізналися б від говірких войовниць, що навипередки розповідали нам новини, нестотнісінько, як гімназистки на переміні, але до машини підійшла струнка постать, мабуть, начальство.

— Що за збори? Чого розпитуєте? Покажіть документи.

Показую посвідчення. — „За раненими в Кремль“.

— В Кремль не проїдете, а через Театральну йдете на Луб'янську площу, там ідуть бої.

Театральна, ближче до Петровки, зовсім пустельна. Зникла і метка курсистка, і „хоробрий“ охотнорядець. Біля Метрополя рух. Що хвилини під'їжджають мотоциклетки, автомобілі. Метушаться люди, горять тисячами вогнів вікна. Мигтять гладко випрасувані пальта і стримана повна самовпевнености хода.

Юнкерська розстрільна залягла коло Китай-города. Перестрілюються. З мелодійним брязкотом б'ються сталеві кулі об тисячолітне

каміння. Машину залишили коло самого в'їзду. Проходимо по всій розстрільній, оглядаючи позицію білих, ніби шукаючи ранених. В темряві лучимо на дротяні загороди. На погляд ворог має коло батальйона.

— Ходімо швидче. Чогось мені моторошно.

— Невже боїшся, Насте?

— Ні, страшно своєї кулі, а їхньої... — і вона робить надзвичайно красномовний рух в той бік, де юнкері.

— Обережніше, сестриці, тримайтеся ближче до стіни, щоб вас, часом, якась куля не дряпнула. Хоч ці гади стріляти не вміють, — пробує бути з нами чемним найближчий юнкер.

Від Кузнецького Варсоноф'ївським заулком пробираємося в запілля нашим частинам.

Довго розтолковували приголомшеному командирові, хто ми.

— У юнкерів чоловіка 200. Кулемет один коло фонтану, два коло воріт. Роблять дротяні загороди, копають рови.

— Та ви військові, чи далі ненчиної спідниці не були? — не витримує і злоститься шофер. — Кажуть вам толком, — розвідка.

— Прошу, товаришу, не ображати, я тут начальник. Цілу війну пройшов унтером, але мені дивно, що жінки — і він, наче просячи вибачити йому, звертається до товаришів, що стоять коло нас.

— Ну, товариші, спасибі і за відомості і за те, що штаб нас не забуває.

Пише звідомлення, потім дере його: „Перекажіть на словах, самі бачили“.

— Тепер добре було б в Замоскворіччя проїхати. Нехай шлють підмогу. — дає нове доручення Аросьєв.

Ми вже в Замоскворіччю.

— Та треба спішити, треба спішити, поки білі не захопили мостів, — каже Цівцівадзе. А як ви проїхали?

— Спинуали патрулі юнкерів, але дуже делікатно і непевно. Адже, в нас кольор захисний і мандати добрі, — відповідаємо сміючись.

Замоскворічани провожають в Пітер до Цека, до Леніна посланця. Молодий хлопець кавказького типу, здається Тер — уважно і з пошаною слухає останні директиви Бухарина.

— Як знайдете товаришів, постарайтесь говорити з кожним окремо. Головне, — Москва не має надійних революційних полків, сили наші — одинокі і не муштровані робітники. Проти нас озброєний до зубів ворог. Все організоване вояцтво. Без допомоги не переможемо. Пітер повинен, повинен допомогти.

Слухачі хитають співчутливо головами, а на обличчях можна прочитати:

— Це так, а надіятися, проте, треба на самих себе.

Розвиднялося, коли ми їхали назад. У вогкому тумані почав вирізнятися почтавт. Потім якось несподівано, коли ми почали підійматися від Кримського мосту, над башнею храма Христа Спасителя заграв блік і, наче випущене у відчинені двері, з неба швидко-швидко побігло сонячне проміння. От воно вже виграє на вікнах і ніби зачудовано спинається на багнеті патруля, що перевіряє наші документи.

Над бунтівливою Москвою зійшло сонце.

Ми його зустріли так радісно, неначе воно було вже наше.

На Скобелівській рух іще жвавіший, іще бадьоріший. З сонцем пропало відчуття невідомості і неспокою. Треба діяти.

Розпорядження. Керовникам району на місцях готувати робітничі маси до оборони й наступу...

* * *

Місто, переживши ніч стрілянини, знітилося, затихло. Обиватель злякався. Цілу ніч ляскотіли кулемети, рвалися бомби і свистіли кулі. Він зашився і сидить, перечікуючи годину, ну, максимум день, коли „влада“ на коліна поставить „зухвалих“ робітників.

На Сухарівці наглухо забито ятки, тільки декілька молочниць та два випадкові кустарі з віниками лякливо оглядаються на швидкі машини. Коло Курського вокзалу групи людей. Вночі прийшли далекі потяги,—вранці дачні. Всі туляться до червоного будинку, а найсміливіші виходять і за скверик. Заздрівши машину з озброєними—врозтіч. Дехто притулювся до дерев. З професійної звички кортить стати, з'ясувати, але свідомість твердо: не час, не час.

Через кругову вітку ми вже в Симонівці.

На валу Симонівських порохових складів на нас гукають дві по-статі у військовому, коло них дуло кулемета.

Що за okazія!

— Виліжай, хто такі?

— Амовські техніки — каже Гончаров. — Нас підвіз санітарний автомобіль, що ми зустріли.

Ми стоїмо перед безвусими юнкерами, неозброєні, розгублені.

— Проходьте, та не затримуйтесь, бо... — юнкери красномовно ляскають затворами.

Понуро чимчикуємо до Ради. На площі перед штабом стоїть вантажний автомобіль з озброєними людьми. Декілька юнкерів шукають поблизу. Вони звертаються до всіх перехожих з питанням, де керовники, а робітники, ніби гуляючи, відповідають: „Ми не знаємо, ми не тутешні“.

Збираємося коло Динамо. Дізнаємося: юнкерів чоловіка 20. Вони захопили на АМО два вантажних автомобілі і накладають їх патронами. Мабуть, ждуть підмоги. Дати одсіч неможливо. В районі жодної рушниць. Міліція, як і раніш, вагається. З Ради всі своєчасно вибралися, а тепер ходять поблизу, як цікаві.

Треба негайно організувати оборону. Своїх сил мало, а тому треба прорватися на Замоскворіччя, просити підмоги. Там стоять військові частини, і товариші мусять допомогти.

Санітарний автомобіль з ношами поволі їде мимо юнкерів, вирвавшись, летить до Москви-ріки і знов статечно переїжджає міст, занятий білими.

Ми вже в Замоскворіцькому штабі. Він перейшов до Кримського мосту, зайняв найкращий стратегічний пункт. Картина тут зовсім інша. Стоять чати, міняються вартові, чути гасло. Коло штабу йде навчання і новий набір червоної гвардії.

Сажнів на 200 від будинку, ближче до Кримського мосту, зроблено два ряди барикад з бавовняних тюків. Коло входу два кулемети.

— Ми готові допомогти Симонівці, але військових частин у нас нема. Настрій 55-го полку непевний. Спробуй сама умовити тих, що вагаються, тобі, мабуть, пощастить. Твій брат має в полку великий авторитет, з ним уже вийшла одна рота і заступила позиції коло мосту,—спокійно каже Цівцівадзе, вислухавши мою безладну „Одисею“ про Симонівку.

З робітником заводу Міхельсона йдемо в казарми, де заперто 55-й полк. Вартовий офіцер нас підозріливо оглядає, але після категоричних вимог до казарм все таки пропускає.

— Юнкери захопили Симонівку. Чуєте, товариші—уже збирає кругом себе групу салдатів помічник, що несподівано знайшовся в нас. А офіцери кажуть—напали робітники. Братці, що ж ми склавши руки сидіти тут будемо?

— Товариші, офіцери нам голову морочать. Невже ця жінка теж на юнкерів напала? Брешуть всі. Спершу робітників розстріляють, а потім і до нас візьмуться.

— У двір, у двір, на мітинг. Всім полком рішати,—перелетіло по казармах.

— Говоріть, товаришу. Я головою,— уже порядкує перший салдат. Вибираєте, товариші?

— Вибираєм.

— Роздавай зброю—уже несеться відповідь на мою промову.

— Чотові, відділові, виходь!—команда. З юрби виходять викликані товариші, частина починає шикуватися.

— Рушниці замкнено.

— Давай сюди завідателя! Рознесем комори—бушує салдатська маса.

— Несуть, несуть рушниці, розбирай.

І загін вже готовий.

Серце мені радіє. Навіть ти, Мурзинька, здається, радісно пригортаєшся до серця.

Хтось біжить із штабу. В центр терміново треба кинути підмогу. Це квапляться використати зформовану частину дотепні замоскворічани.

— А Симонівка?—розгублено питаю я.

— Ідть в команду одужуючих і там наберіть нових охотників.

Я мало не плачу. Якби не було соромно, заревла б.

В команді одужуючих ще більший клопіт. Після промов, умовлянь, посилянь на 55-й полк набирається чоловіка 100. Добувають рушниці. Виявляється, що до них патрони не підходять. Японські. Нарешті, найшлися і патрони. Знов перешкода. Нема кулемета.

— А без кулеметів які ж ми бойці? Нас голіруч взяти можна,—гугнявить рудий дядько.

— Кулемет—міцна штука—підтримують його інші.

Лечу за кулеметом, знов до Цівцівадзе.

— Ідь у 193-й батальйон. Він по той бік мосту. Невтральний. Може тобі там дадуть кулемет.

Зустрічають батальйонні панове офіцери скоса. Салдати прихильно.

— А чом же не дати, коли вони в нас дурно ще стоять?—каже голова салдатського комітету, звертаючись туди, де стоять офіцери і підкреслюючи слово—ще.—Тягніть, хлопці, парочку „максимів“.

Кулемети вже в команді. Передаю маршрут, залишаю замість себе товариша, що допомагав мені набирати загін, а сама лечу в район. Що-то там?

Вже зовсім посутеніло, коли Крутицькі казарми зустрічають мене стріляниною. Це із-за рогу бабахають недовчені прапорщики.

От і кругова вітка. Бачу: на високому стовпі горить самородний, зроблений з бляхи рефлектор, так що підступи до вітки освітлено, а позаду темрява. За світлом нічого не видно, а ми, як на долоні.

Чи наші, чи юнкери, вибору нема. Треба бути в Симонівці. Вихожу з машини і йду на вогонь.

— Стій, перепустку!

Прискоряю ходу.

— Стань! Стріляти буду—уже кричить злякано голос. Але я коло загород.—Стій, стій!—ляскає затвір, потім чийсь радісні вигуки. Зро-

била нещасливий рух, зашпоталася і лечу в шанці на простягнені руки. Всі навипередки розказують, як заворушилася Симонівка після тривожного гудка на заводах як погрозово стали висипати на вулиці робітники, озброєні чим попало. Найшли поспіхом декілька берданок. Дізнавшись, що район в не безпеці, ледве тримаючись на ногах, приїхав Горшков, міліція стала під рушницю, почали формуватися дружини.

Юнкери перелякалися і, не дочекавшись підмоги, накивали п'ятами. Закипіла робота на оборону. На вулиці всі — і старі, і малі.

Симонівка наїжилася ровами шанців, загород, барикад. Вони вирости і збоку Москви-ріки, і з боку Тюфелевого гаю, що за АМО.

Головні підступи по лінії кругової вітки захищають три ряди.

І наша комірка вже має вигляд бойового штабу. З'явилися озброєні, іде муштра. Даю знати, що визволяти Симонівку йде підмога. Радість.

— Люди в нас тепер є, — каже Гончаров. — Біда тільки одна — нема зброї. В Московській раді вже дещо є. Сам бачив. Частина захоплених в арсеналі рушниць. Коли б ще трохи роздобути.

Пізно вночі на Скобелівській. Тут знайомлюся з Розенталем. Він відає зброєю, розкуйовджений, великий. Невеличку кількість добытих рушниць він розподіляє обережно і скупко.

60 штук зразу — це несподівана щедрість.

Перед кінцем навантаження біжать за мною: „Вас кличе Аросьєв“.

— В Симонівці, в районі Тюфелевого гаю, висіли козаки. Про це тільки що дали знати залізничники. Негайно організуйте оборону.

— Потрібна підмога. Зустрічати козаків ми не готові.

— Пошукайте охотників у Раді. Наберіть, хто бажає.

З комендантом Ради ходимо між поснулими тілами верхнього поверху, термосаємо того, хто здається свіжіший, і розповідаємо про козаків. Люди, ледве прокинувшись, протирають очі й моментально беруть рушницю.

На амовських вантажних машинах, що вартують в Раді, уже копить до району підмоги в сто п'ятдесят чоловіка.

Але коло Тюфелевого гаю наші застави уже помітили козаків. Це були не організовані сотні, а поодинокі вояки, що пробували прорватися. Вони зразу здавалися, не боронячись. Ні команда, ні рядові не сподівалися наткнутися на багнети робітничих пікетів.

* *

Ми вже маємо певний бойовий досвід, але перевага чисельна і технічна на боці білих. Головні підпорні пункти — Олексіївська і Олександрівська школа, — організували коло себе всіх юнкерів, всі школи прапорщиків, до них збираються гімназисти, студенти, охотники всіх буржуазних рожевих мастей і відтінків.

Подекуди ми тиснемо супротивника, але головна мета перших днів була відборонити Раду з бойовим штабом.

Біле командування оточало Скобелівську площу тісним кільцем, поволі стискаючи його довкола генерал-губернаторського дома. А ми з усієї сили старалися відборонити Московську Раду. Це мало значіння більш психологічне, ніж стратегічне. Те, що держиться Рада, до якої, як до серця, тягнеться вся пролетарська Москва, додавало сміливості і вселяло певність перемоги. На узкраїнах ішло пильне формування загонів. Міцніли райони. Найдужчий Замоскворіцький відрізаний від центра. Юнкери зайняли всі мости через Москву-ріку, і перекинути

підмогу неможливо, а є великі сили. Весь 55-й полк приєднався організовано, поруч з нами б'ється й 193-й батальйон.

Я часто пробираюся на Замоскворіччя по різних мостах. У них надзвичайно фантастичні плани. То форсувати ріку на поронах, то уплинь, або навіть бродом.

Дні стоять тяжкі, становище вельми напружене. Ми несемо звязок, розвідку, весь час на ногах.

І раз було так. Санітарка мчить по якихось заулках і ми несподівано виїжджаємо до великого дома Курнікова, де містилася команда одужуючих.

Голосно, голосно заколотилося серце, і зір мимоволі — напроти. Наша колишня квартира. 5-й поверх весь темний, тільки в кімнаті, що в кутку, ледве хитається світло, неначе від свічки.

Мені здавалося, що я бачу всю сім'ю, що збилася в кутку, чую, як усі пильно прислухаються до гуркоту артилерії, до ляскання кулеметів, чують шум моєї машини.

Вже машина мчить вверх по Новослобідській. До самих Бутирок. Заїжджаємо в освітлений Новослобідський дім.

* * *

Знов я в Аросьєва. „З Замоскворіччям ви, Симонівці, нас звязали добре“.

Це була справді смілива вигадка, важена більше на випадок, ніж на здоровий розум. Замість мене сіла Васильєва, бо юнкери того району знали мене в лице

Ганну Васильєву на Динамо звали Нюра. З жовтавою головою, особливого кольору, який буває в сільських дитинят, з лицем можайської селянки і постаттю берізки, вона прийшла на завод ще дівчиною і рано звязалася з більшовицьким гуртком. Ганя не промовець. Вона навіть не організатор. Вона тільки найлучча жінка повстання.

На розвідку, чи відновити звязок — Ганя тут. Завжди весела, спокійна, унимлива й тиха. Потім, коли почалися фронти, Ганя поїхала зо мною на український. Радянський Уряд в Курську чекав кінця перемов з німцями. Ганя не витримала кількох днів і перейшла фронт розвідачкою. Петлюрівці піймали її в Микитівці, але вона ні в чім не призналася, навіть на муках. Потім Васильєва билася в кінноті Буденного, пришла з 5-ю армією до Верхне-Удинська, а коли настав спокій, знов повернулася до варстата на Динамо.

Партія післала її в ЦКК. Трохи соромлячись, Ганя замкнула свій робітничий ящик і поклала ключ до кешені. Через чотири роки знов стала на старе місце, багато чого навчившись. І досвід свій принесла на Динамо.

В розвідку машина шалено мчить через Кримський міст, що його правий бік займали юнкери, лівий — наші.

В юнкерів — „нас викликали, кажуть, — на мості ранені“.

— Що-ж, їдьте. А ми від ворога зробимо завісу з вогню.

Дико летить машина. Її зустрічає ураган куль з другого берега. Зміркувавши, в чім річ, юнкери теж ціляться в санітарку, коли наші мчаться вже по другому боці мосту.

Як лезом бритви, зрізало каретку.

Шофер ранений в палець.

Але наказ Військово-Революційного Комітету переказано, а разом і розташування кулеметів ворога і його чисельність. Назад ідуть уже через звільнений міст.

Юнкерів відкинено.

— З замоскворічанами ви нас звязали, але що-йно дали знати що в вашому районі на круговій вітці коло Калитників висіла артилерія. Повідомляють, що артилерія без захисту. Коли 7—8 смільців кинуться в атаку, гарматна прислуга розбіжиться.

Артилерія. Я вбачала в ній щось велике, всепотужне, чула кругом розмови і надії на захоплення лефортовських гармат і на встановлення їх на Воробйових горах. І раптом—артилерія в нашому районі і без „захисту“! „Захист“ уявлявся мені, як велике брусоване накриття, яке роблять на Донецьких шахтах, над штольнями і шурфами.

— Доки вони встигнуть збудувати захист, ми напевно перекинемо їх атакою,—міркую я.

На чолі експедиції стає Горшков.

Це гаряча, буйна голова, з хмельною кров'ю. Він щирий, трохи загонистий, як всяка одвага.

Йому треба діяльності сьогоднішнього дня і він піддається на дзвінкi слова есерів, працює як бойовик, бере участь в ексi і йде на каторгу.

Залишаючись в партії есерів і після лютого, коли його партія робиться зрадницькою, він весь з пролетаріатом. Це розуміють всі, і тому Горшков—комісар міліції. Міліціонери, дібрані любовно й уміло, підуть за ним скрізь. Комісаріят міг стати для району і величезною загрозою, і великою рішучою силою. Горшков став по стороні пролетаріату. Не вважаючи на те, що напередодні повстання тяжко побився, ускромляючи дикого коня, він, криваючи, ледве тримаючись на ногах, прийшов і віддав себе і весь комісаріят в розпорядження Військово-революційного Комітету, увійшов до провідного ядра і не покидав Ради, поки не взяли Кремль. Це він з жменькою хоробрих перший вдерся на Ільїнку під кулеметним дощем, це він з маленьким загonom пробився на Миколаївський вокзал за рушницями і під перехресним вогнем привіз їх в район, брав Крутиці, ішов на козаків, він—Амовський робітник—Горшков пішов з нами і після Жовтня, переживши особисту драму в дні есерівського повстання, що як найкраще показала йому, що в пролетаріата є тільки одна партія і ім'я їй—більшовицька. І в її лави він заслужено і увійшов.

Горшков вибрав найліпших міліціонерів, і ми вже на поселку. У мене зібралися і наші червоногвардійці.

— Спочатку потрібна розвідка—авторитетно заявляє Горшков. Звичайно—піша. Тобі йти нема чого,—звертається він до мене. Тільки заважати будеш. Полеж-відпочинь, а діставши донесіння, підем у наступ разом.

„Але де ж мені в болоті по залізниці блукати?“—умовляю сама себе, спокушаюся теплою кімнатою, м'яккою канапою, набираюся раптом несподіваних жалощів до себе і, ніби поступаючися перед вимогами товаришів, остаюся. І моментально засипаю, як убита.

І сниться мені, що величезне накриття закриває ціле небо. Це захист артилерії. Лізу на нього і ніяк не можу до верху дібратися. Нема за що вчепитися. „І як це вони без сполучних планок будували. Треба неодмінно планки набити“,—кажу комусь і прокидаюся.

Чую приглушену тиху розмову. Хлопці мене одурили. На вивідки післали тільки Грицевича, а самі поповзли у слід. Грицевич вбрався за вояжера, взяв в руки чемоданчик і довго й безрезультатно ходив по всіх перехрестях кругової вітки. Як потім виявилось, і шукати не було чого. Артилерія справді висіла, але в Сокольниках. Це так верстов

двадцять од нас. Загітовані Сокольницькими залізничниками, салдати покидали гармати і розбіглися. Так кінчилася наша „героїчна“ спроба взяти артилерію без захисту.

* * *

Дні біжать роками і хвилинами.

В небезпеці Московська Рада. Амовські санітарки перевозять на Замоскворіччя частину Військово-революційного комітету. На Скобелівській палять папери, документи. Рада — вже перша лінія огню. Юнкери прорвалися від Никитської і взяли приступом стіну. Білі напружили всі сили і були відбиті. Цей наскок став переломовим моментом.

Почавши гнати ворогів коло генерал-губернаторського дому, ми стали аж тоді, коли взяли Кремль.

На підмогу поспішали зміцнілі райони. До Ради почали збиратися організовані загони з Тули, Калуги, Орла. Це пролетарі поскорялися визволяти московських товаришів. З'явилася артилерія, кулеметники, самокати.

Відки вони взялися? Якими потоками вливався цей живлющий струмок в серце пролетарської Москви, Скобелівську площу?

* * *

З вечера пішов дрібний дощик, що ніби танув і зникав в повітрі. На речі, обличчя, покрівлі, він сідав не то туманом, не то памороззю.

Поволі дощик ніби густив ніч і важкими клубами оповивав місто. Машина, що мчить мене з району знов до Штабу, подобає на облудну птаху, що розтинає своїми грудьми чорну аж синю темряву.

Ця темрява виповняє вщерть Скобелівську площу і виливається в сусідні вулиці, провулки.

На площі невидимий рух, приглушені звуки.

Білі наглядачі намагаються приціл для стрілянини, і тому ні іскорки світла.

Жерла гармат ледь-ледь світліші від темряви, розпізнаєш, майже натикаючись.

Білий дім, в захисній сорочці туману, височиться якоюсь озією. Чатові у нервовому напруженні, пальцем на руці не полічити.

— Перепустку! А ні руш, — коли ми майже стукаємося чолами.

— Не видко, товаришу, пропустіть поки так. Адже є варта в помешканні.

— А, Симонівці! — полегшене зітхання і вчувається подих усміху.

Блиснувши, як блискавиця, осліпили двері. Бачу — нижній поверх освітлено, і йде назустріч якась тінь. От упала на мене, побігла вперед, дивлюсь — а поруч мене і хазяїн.

— Погасіть вогні! — закричали кругом. Видко, хочеться вам знов обстрілу.

— Ех, товаришу, чи нам боятися стрілянини? Перемога за нами...

Саблін тихим рухом підвів мене, воду стряс і тихенько поставив. Дош, чи сльози, чи в око щось впало.

Спускаюся по сходах в перший поверх. А назустріч біжать.

— Вас всі ждуть. Вас всі ждуть і лічать, хвилюючись, секунди.

— Що сталося?

— Умирає дитина. Там будинок, навскоси, внизу — художники, мала студія, а вгорі — дитячий сад. Через постріли не прорватися своїм, і діток охорона — актори.

— Ми, товаришу... я... тут... всі вас ждуть. Він вже ручками повітря хапа. Ви підете, не кинете, правда... Благаю.

Льодом руки, огонь в голові... Чую, син мій в мені стрепенувся.

— Толком, ясно, докладно Коли занедужав, скільки років?

— Років п'ять, мабуть, перше ротик трошки, потім захрипів, шия здулася, в горлі вереди.

— Грійте струменти. Персонал, хто іде? Знайте, площа в пекельному обстрілі. Ганю, ти? Молодець! Не товпиться, товариші, так не допомогти. Треба двох. Я сама вибираю. Інструменти нести напереді на руках. Як поранять, забирає той, хто далі.

Через Раду нас провожають тривожною юрбою. Один червоногвардієць:

— Так ви, значить, тее... постарайтеся... — не кінчив і одвернувся в бік.

Вартові на площі вже все знали. Навіть гармати стають наче якісь похильніші, гнучкіші, і показують дорогу.

Кілька артилеристів ідуть наперед і остерігають від калабань і вибоїв.

— Та не спіткнись — ядовито. Санітар! Хіба не бачиш, — кулемет. Дай но я понесу. — „Не можна“.

— Пригніться трохи, це куля дзвенить, — навчає самокатник актора.

Десь на містом упав прожектор, заграв на мокрих покрівлях, знявся вгору, блискавицею впівся в темряву і погас.

— Тут, напроти, у мене ключ. — Довго не може попасти в шілку. Ледве мерехтить світло. Сходи наверх.

— Всі товариші?

— Здається, так. Донесли цілісінькі. Нічого не промокло.

Кімнатка наверху. На ліжках сітки. Двоє малих збудилися від сну і сіли, обтягаючи на колінах сорочечки.

В кутку ліжко з пригашеним світлом. Безпорадно здригаючись ніжками, розкидалася дитина. Вона ледве розкриває очки, коли її кличуть, і хрипить свистячим звуком. Личко ніби вдавнене підвищенням, що підіймається від шиї, іще трохи і він задушиться.

Налапує рукою фокус. Ніж спорснув по шкірі і встромився в мускул. На місці розрізу виступила тільки крапля крові. Мимо. Чую, сердечко забилося уривано, потім ледве чутно, дитина здригнулася і знов затихла.

— Помирає — гірко сплеснувся червоногвардієць.

— Кінчається — плаче актор.

— Ах, — скрикую полегчено сама, коли ніж зануряється в якусь масу. От вона вирвалась наверх, біжить по руці на сорочечку, заливає груди.

І ніби її на зміну у звільнений організм моментально вривається живлющий струмок кисня. От він уже мчить по крові. Це він зчервонив збляклі щічки і заграв ранком життя на губках дитини. Хлопчик втягає повітря, як рибка, на весь рот. Заспокоївся і, тихенько сопучи, засипає.

Актор метушиться, садовить нас, щось говорить і потім просить прийти подивитися „Дванадцятую ніч“.

— Спить, — перелетіло по озброєній Скобелівській, по всіх куточках штабу, коли ми вернулися назад.

Наближалася наша ніч. „Одинадцята“.

* * *

В кімнаті Розенталя, збройного мага і владаря, енергійно приймають і видають зброю, боеві засоби. Чую, як скуйовджений так, що його трохи рудяві кучері падають на чоло. Розенталь доводить представникові якоїсь частини, що патронів мало і тому він може видати йому тільки небагато, бо боїться вичерпати наші засоби.

Я стараюся розібрати, що значить його гортанний лепет і розвою руками.

— Патронів мало? Адже ж у нас в районі патронів така кількість, що ними можна залляти всю Москву. Чи знаєте ви, що таке Симонівські порохові склади?

— Ну що ж, що у вас є. „За морем телушка полушка, да рубль перевозу“, — хоче бути дотепним Розенталь. — Як же їх відти доставити, коли ви самі кожен раз прориваєтесь з боями.

— Беруся доставити своїм транспортом. На товарообмін. (В мені прокинулася кров моїх дідів, рязанських офенів). Ви мені рушниць і парочку кулеметів, я вам — патронів.

— Згода.

І стали ми відтоді головною базою військового постачання.

Звідусіль приїжджають за патронами, набоями. В діло пішов весь наш транспорт. Амовські вантажні автомобілі безнастанно розвозять патрони в центр і по районах. Роля Симонівки в цій справі була першорядна. Правда, і нам стало легше. Рушниць було вже досить, з'явилися і револьвери.

Раз дістаємо неприємну вістку. В міському районі наша застава затримала грузовик з патронами. Після перевірки виявилось, що юнкери по підроблених документах дістали їх із Симонівських порохових складів. Щоб не стати мимохіть помічниками білих, у яких катастрофічно не вистачало патронів, ми умовились видавати патрони і набой тільки з посвідченням центра. У Військово-Революційному комітеті сиділи товариші з усіх районів, і, видаючи дозвіл, можна було завжди перевірити, чи вимога дійсно місцева. Умовилися, що цей дозвіл буде з двома підписами: перший кого-небудь з членів комітету, свідомо кожен раз інший, а другий неодмінно — Розенталя. Такий пароль відгадати було трудно. Його в штабі знали тільки двоє: Гончаров і я.

І ті, хто приїжджав за патронами, повинні були з'являтися до кого-небудь з нас і тільки з нашими підписами Лідак виконував наряд.

Райони попереджені не були, і з того виникали безнастанні суперечки.

Отож через патрони, серед напружених бойових обставин, несподівано розвеселила нас така пригода.

Штаб містився в малій кімнатці Ради. Кімнату поруч жаліслива жінка міліціонера віддала нам також. В ній ми і збиралися, щоб обмірковувати особливо секретні питання. Там стояло і похідне ліжко, на якому засипали по черзі годині на дві. З Ради ніхто не виходив. Я не пам'ятаю, щоб ми вмивалися. Не краще було і з їдою. Було сутужно всім, не легше і мені.

Ти, синку, швидко ріс останніми днями, забираючи в мене всі сили, всю енергію. А поповнити її нічим було.

Товариші особливо настійливо оддавали мені луччий шматок хліба, ласу ковбасу і чашку гарячого чаю. Раз урядили лукулівський бенкет.

Динамівські робітниці роздобули десь два куски м'яса і засмажили його в грубці на жарові. Дразливий запах печені несподіваними пахощами сповнив бойовий штаб. Робітниці довго ждали на мене, підігріваючи м'ясо на жарові. Ми чудово побалювали. Материнське обличчя одної робітниці я бачу і тепер перед собою. Ганя Васильєва звала цю робітницю „мамусею“.

Мене пестили взагалі. Жінка Грицевича часто соромливо ждала з горнятком молока під фартухом.

Отож, через установлений знову дозвіл, було багато суперечок. Доводилося, коли ми не знали приїжджих в обличчя, посилати їх, що допіру прорвалися з-під обстрілу, знов до центру.

Ні на одну годину не можна було убезпечитися, що вулиці наші. По цілм місті безнастанні вуличні бої. Ог дороги в наших руках, коли раптом з провулка вийшла чота юнкерів і відбила наші застави. Ідеш мимо Курського вокзалу в Раду—свої, вертаєшся під градом куль, або мусиш шукати рятунку в посвідченню військового шпиталю.

Але доводилося бути суворим.

Була одна з тих ночей, коли пролетаріят від оборони перейшов до наступу. Була одна з тих ночей, коли здавалося, що вже не ходиш по землі, а все тіло зробилося нематеріальне і легке, була одна з останніх ночей повстання.

Ми з Альошиним змінили цілком знесилоного Гончарова. Він пішов в кімнату нарад замгнути на годинку.

В помешканні штаба ні душі. Остання зміна пішла в шанці. Змінилися патрулі коло річки, застави—коло Тюфелевого Гаю. Наближалася рішучі години. Треба було дати всім можливість відпочити і змостися. Над містом бахкали гармати. Це Замоскворічани взяли вже мости і б'ються коло храма Христа Спасителя.

Ніч теплувата, суха. Хутко буде розвиднятися. Сон надовго покинув нас і приходив тільки на запрошення, як нечастий гість.

Розмова наша тиха і щира про якісь дрібниці, легкі, невидимі, що скажеш—зараз забудеш.

Несподівано чиясь швидка хода в коридорі. Гупнули двері в кімнаті нарад, а потім,—як видко, на світло,—хода до нашої.

В дверях дві незнайомих постаті. І раніше, ніж ми одкриваємо рота, залпом:

— Штаб тут? Швидче, швидче! Ми квапимся. Треба патронів, набоїв. Наші б'ються на Остоженці. Кожна хвилина дорога. Вимога була зранку, але на бога швидче, швидче,—за одним присідом випалив цивільний, який був старший, і впав на стілець.

— Сил нема, під вогнем пробилися.

— Нічого. Виберемся. Тільки патронів швидче.

— Покажіть документи, товариші.

Він недбалим жестом кидає на стіл червоногвардійські мандати, посвідчення Замоскворіцького штабу і партійні білети. Умовленої вимоги нема.

— Дозвіл центру був. З ним приїжджали товариші ранком. Але не встигли всього взяти. Ми приїхали за рештою,—надто спокійно говорить і за себе і за мовчазного супутника старший.

Питаюся про район, про товаришів, які там працюють,—обізнаність повна.

Але інтуїтивно відтягаю згоду. Щось в мені насторожилося і пильно стежить за кожним жестом, кожним рухом нічних гостей. Недбалість

одежі, якась умисна переобтяженість зброєю, метушливість рухів — все це якось вражає своєю невідповідністю.

— Вам, товаришу, доведеться поїхати в штаб за дозволом. Такий усталено порядок.

Альошин видивився на мене своїми, як у дитини, трохи поширеними очима:

— Що ти, схаменися! У них бої, люди гинуть, а ти — подай папірчик. Я проти цього, я не відповідаю. Як хочеш, тільки я не згоден.

Трохи вагаюся. „А що як це у мене вже нервово? Адже не можна підозріливість заводити у систему. Замоскворічани б'ються. Не покинути ж їх без патронів“. — „Воно так“ — відповідає другий голос. А чи не здається тобі, що вони перебралися за червоногвардійців. Навіщо стільки зброї на обох поначіплювано? І якесь чудне обличчя цивільного, очі так і нишпорять, так і нишпорять“. — „І все тобі верзеться, все ти на обережності, детектив якийсь, — перепиняє перший. Все це в секунди біжить і бореться в мені. А очі пильно стежать за молодшим.

Він в військовому, з рушницею за плечима, з двома мавзерами по боках і бомбою напереді, коло пояса. Весь час безнастанно ходить по нашій кімнатці і тільки що-хвилини галить старшого: „Швидче, швидче“. Поза тим читає засижений мухами наказ виборцям і інструкції бойцям.

Бачучи, що я вагаюся, він обертається і люто кидає своєму супутникові:

— Не дають і не треба. Кидають товаришів на призволяще. Нехай їх безбройних розстріляють юнкери. Ми не можемо більше оставитися. Їдьмо, розкажемо, хто губить революцію.

Кинув — і в очах якісь вогники. Красовите і тонке обличчя, спідня губа нервово сіпається, постать гнучка, коло талії куртка ловко підперезана шкіряним паском, не з салдатською, а з металевою пряжкою, в формі бляхи.

Бляха новенька, сріблястого тону, і на ній весело і зухвало блискотить велике „А“, укороноване римською двійкою і двохголовим орлом (герб Олексіївської військової школи (головної бази юнкерів)).

— Слухай. Мобілізуй, — перелетіло в мозкові. — Єсть, єсть, єсть, — уже несеться на відповідь. Спочатку похолонуло, потім стиснулося все тіло і моментально стало еластичне і гнучке. Серце після вихрового робиться навіть повільніше, як звичайно, погляд ласкавий, рухи розмірені і спокійні. Я неначе зворушена і переконана вибухом горя юнака.

— Ну що ж мені з вами діяти, товариші, адже такий наказ центру, самі знаєте... Але як ти, Альошин, того вимагаєш, а я вагаюся, давай спитаємо ще кого-небудь із членів комітету, позвоню на склад до Лідака.

— Отак би давно, — зраділи гості. — Може можна машину в склад пустити, щоб люди не мерзли, — уже наполягає молодший.

— Не варт, зразу всі в'їдете, діло кількох хвилин.

Тихо бужу Гончарова: — „Юнкери з підрубленими документами“.

— Де? — І він спросоння шукає коло себе уявлявану рушницю.

— В штабі ні душі. В нас ні поламані берданки. Юнкери озброєні до зубів. Вийдіть, потихеньку скличте товаришів. Заходьте ніби випадково, поодиночі. Спробуємо уникнути пролиття крові.

— Лідак погодився, коли такий екстрений випадок. Зараз можна буде пустити і машину. Тільки розбудить сторожів. Над ранок всі поспули.

— Швидче, швидче, — квапить молодший. — Адже що - хвилини там гинуть люди.

— Добре, тільки напишу окремий дозвіл, — і вибираю папір, який чистіший, гарненько складаю в шматок, розриваю, любовно вивожу кожне слово.

— Та швидче, — гнівається Альошин.

— От тільки знайду печатку, — і шукаю в столі.

Хтось повагом іде по коридору і в кімнату входить Борисов Іван.

— З застави прийшов. Добре, що хоч пізно змінили, — і зморено порається з рушницею в кутку.

Гончаров входить, спокійно усміхаючись.

— А я, хлопці, мабуть заспав трохи. Тепер і замінити вас можу.

Поволі кімнатка сповняється товаришами. Всі зайшли, хто в справі. хто здати звіт, хто дістати наряд. І ніби випадком зглотилися позад гостей.

— От і печатка, як вона тут заподілася, — і роблю знак очима. Ті, що стояли позаду, підіймають зброю. Протягаю дозвіл молодшому з невинним запитанням:

— А що то у вас на блясі написано?

Він інстинктивно хапається за пояс, а коли пробує витягти мавзер, спритні хлопці вже скручують йому руки назад. Так само ментально розброюють старшого, що тільки встиг охнути. Він подібний на щура, що попав у пастку. Крутить своїм гострим носиком і неначе втягає повітря.

Зрозумівши, що це дійсність, починає посилатися на своє революційне минуле і жалісно благає: „Тільки не вбивайте, тільки не вбивайте“.

Молодший майже спокійний: „Ваша перемога. Перехигрували. Але як ловко. Молодці, чорт вас бери. З такими ворогами і боротися приємно“.

— Поговори, поговори, — сміялися товариші.

Під час трусу в старшого знайшли посвідчення комітету „громадської безпеки“, золоті цигарниці, браслети, обручки від „вдячного населення“, кілька партійних квіток, мабуть, відібраних у розстріляних товаришів, мандати, посвідчення.

Юнкерський квиток у молодшого.

Так само без пострілу захопили грузовик.

Полонених посадили у комісаріят. Старший своїми благаннями і криками заставив багатьох товаришів повірити, що ми юнкерів завтра ж урочисто розстріляємо. Один товариш, м'ягка душа, все ходив коло комісаріяту, горюючи, потім раптом зажадав від нас, щоб ми полонених звільнили. Подав заяву на трьох аркушах, написаних великим письмом, в ній він писав, що проти жорстокости, проти пролиття крові, намагався свої тези аргументувати, посилаючись на такий „авторитет революційного марксизму“, як Толстой. В противному разі він, імя рек, не може нести відповідальність і виходить з партії.

Ми дивилися на нього, як на юродивого і співчутливо зітхали. Потім товариш виправився, але військовою одвагою ніколи не відзначався. Такий вегетаріанець!

* * *

— Передайте районам Рогозькому і Симонівському наказ наступати. Маршрут: Таганка, Яузкий міст, Солянка. Вийти на Варварську площу і окопатися. На ранок взяти Китайгород, з'єднавшись з другими районами, захопити Красну площу для штурму Кремля.

В цей час в нашому районі уже здобуто Крутицькі казарми, очищено Яузський міст і частину Солянки. Юнкери відступають, даючи рішучі бої.

Коли брали Крутицькі казарми, стався такий випадок.

В Крутицях містилася школа прапорщиків, відірвана від своїх весь час повстання.

Разом з Рогожцями ми облягли казарми.

Я приїхала, коли брама і стіни були вже здобуті. Ми займали будинки, що в дворі.

Тільки невеличка купка юнкерів зачинилася нагорі.

— Здавайтеся, — кричали наші з двору. — Розітнулося кілька невдалих пострілів, а потім все змовкло.

— Чорт їх знає, здаються, чи ні, — пробуркотів Горшков. — Ну, хлопці, за мною, тільки старайтеся не стріляти. Шкода їх, чортів, як курчат побивати.

Останні важкі двері. Здається, нема нікого. Тиша.

— Виходьте, не валяйте дурня, — крикнув їм Горшков.

Знов мовчанка, ніби роздумують, потім тихенько відхилилися двері; звідти з'явилася одна постать, з піднятими вгору руками, потім друга, третя, десята.

Рушниці валялися, кинуті поспіхом, кулемет дрімав, як проста дитяча забавка.

— Всі? Скільки? Та не тремтіть. Нікого не рушимо.

Раптом гострий тріскіт, а потім щось гупнуло у кімнаті, ніби упало тіло.

Юнкери попрутулялися до стіни, червоногвардійці моментально наставили на них рушниці, частина метнулася у другу кімнату, відки доходив запах сірки, неначе від пострілу просто в упор.

На ліжку, конвульсивно стискаючи рушницю, лежав офіцер, куля пробила шию і вже починалася агонія.

— Він клявся, що не здасть зброї і от... — рюмса якийсь юнкер.

— А нам що? Ми з селян. На фронті дослужилися до унтерів.

— Здорово вислужувалися, коли такі люті на робітників, — обурився швидкою „зміною віх“ смаглий міліціонер циганського типу.

— Хутко ж ви своїх друзів зрікаєтесь. Сволота, — і він плюнув вбік.

* * *

Симонівський пролетаріят виступає. Довгий ряд машин сторожко виріс коло Ради.

В один автомобіль, перекинувши рушницю за плече, влізає незнайома жінка.

— Куди ви, товаришу?

— Биться з чоловіком. Жили разом, так і помирати будемо.

Коло неї Смірнов з АМО. Який чудовий цей Смірнов. Про його одного можна ціле оповідання. Він мав зараз збентежене і світле обличчя.

Рушили. Проїхали трохи. Наступати на грузовиках незручно. Зіпсується що-небудь в одній машині, решта стоїть, жде.

— Так ми і на шапкобрання не поспіємо, — хвилюються робітники.

Перешиковуємся на піший лад, тонкою змією, колонами по Воронцівській входимо на Таганку.

Несподівана перешкода. Навперейми по всій площі, гуркотячи, гарматами, сповняючи повітря гочанням коней і свистом батогів, тягнеться артилерія. По боках з флангів кількома рядами іде піхота. В ящики гармат встромлені довгі жердки і на них палають смолоскипи.

— Піхота, це захист, — пояснює Горшков.

— То значить не накриття, — тихенько глузую з себе. — Вояка!

Артилерія з Лефортова іде на Воробйові Гори. Олексіївська військова школа уже в наших руках. Сьогодні кінець Олександрівський.

Салютуючи, вітаємо шости і дванадцяти-дюймових помічників повстання.

Вже десь далеко гуркотять набійні ящики і тільки стоїть заграва від смолоскипів.

Спускаємося до Яузького моста. Тут уже Рогозький район. Що-йно вчора ці вулиці відбито у юнкерів.

З рожевого дому праворуч раптом неначе решето з горохом перекинули, то разом гримнули з відчинених вікон.

Зразу відповіли всі. Посипалася штукатурка і маленький амурчик коло фронтона безпорадно розсипався.

— Киньте, товариші, це все одно, що з батареї по горобцях. Стане й п'ятох, щоб їх витягти.

І ми посуваємося далі.

Мені дають доручення дослідити всі проулки, що прилучаються до Солянки і Варварської площі.

А коли вертаємося, то знаходимо наших уже в скверику, вдалою перебіжкою минувши обстрілювану звідусіль площу.

Вони копають шанці.

— Хоч як небудь, більше для власної втіхи, — сміється Горшков. — Поливають, кляті, як дощиком. Але ми під захистом дерев.

— Істи хочеться, невже не приготували хоч хліба? — сердито питається хтось поблизу.

— Хліб підвозять до Солянського проїзду і приставляють його сюди поодиноці жінки, — заспокоює Горшков. З повагою: — У нас чотові, відділові, як справжні частини. Не завадило б порадитися.

— Фракційно чи спільно? — сміється Смирнов з АМО. Горшков зразу спалахнув і, ніби не помічаючи насміху, офіційно до Гончарова:

— Товаришу військовий комісарє, перед рішучим штурмом дайте вказівки команді.

— Людей у нас мало. Рогожців удвоє більше, а взяти Варварку багато легше, — каже декілька товаришів, як видно змовившись заздалегідь.

Горшков моментально запалюється і до мене:

— Їдь ти до району, збери всіх, хто може взяти зброю. Ведіть підмогу. Ручаюся, на світанку будемо на Красній.

— Оголяти район цілком, певна річ, не можна, — охолоджує його Гончаров. — Не забувайте про Симонівські склади. Але охотників на підмогу варто було б.

І знов район, і знов огні зборів, і знов Симонівка посилає кращих.

Тої ночі в робітничій слобідці ніхто не спав. Всі товпилися в штабі, подвійними нарядами сиділи в шанцах.

Побачивши мене — одним стоголовим питанням і зразу передаючи заднім: — Підмогу, Рогожці дужчі, а діло у них легше.

— Нічого не казав за мене Гончаров? — несміливо питає Альошин.

— Про що?

— Чи не можна Митавського лишити, а мені щоб загін повести?

— Нічого не казав. Ти вже посидь, друже. Загін піде зо мною.

— Все таки може по дорозі командувати доведеться...

— Ні. нічого не казав.

— Ну посижу, посижу, що ж — і він зробив рух рукою, подібний на політ птахи.

* * *

— Далі їхати не можна. Машина зіпсувалася, — каже шофер з грузовика, зупиняючись при в'їзді на площу, коли ми виїжджаємо з Солянки. — І що її зробилося? — бубонить він, пораючись коло мотору. Це не Амовський шофер, а взятий з якогось району уже на підмогу.

— Така машина в тебе вчена. Як коло площі перед обстрілом, так і стоп, годі. Дай - но мені подивитися, — спішить насмішкуватий амовець.

— Кинь його, товаришу, ходім через площу пішки.

Ми вже коло Ільїнських воріт, вони здобуті, наші вийшли на Ільїнку. Скачемо через загороди і шанці. Коло величезного семиповерхового будинку, де міститься тепер РСІ, з загоном Горшков.

Тах, тах, трах, трах, тах. Дзінь, дзінь, — сповнило повітря.

З вікон всіх домів, що сторожею вишикувалися обабіч вулиці, бабахкають невтомно. Дріботять кулемети і, здається, ллються ці стрічки безкрайною рікою.

— Дивись, дивись, кулемет на покрівлі. Хто скине? А ну, цигане, хвалився, що перший стрілець. Скинь.

— Тяжкенько! — Став на праве коліно, налучився... і спустив рушницю, ранений.

— Черкнула, клята. — І знов налучається. Кулемет скинуто.

Просуваємося наперед. Уже видко зубці Кремля і кремлівські башти.

* * *

Красна.

— Хочете змінити кортик (я кривала і спиралася на якийсь трофей, що подарував мені Розенталь), — сміючись пропонує мені Салко, товариш з Рогозького району, вони увійшли вперед нас. — Бачите, скільки багатств.

Він несе цілий оберемок шабель, черезплічників, генеральських стрічок і шабельтасів.

— Дайте товаришам. — І червоногвардійці обв'язуються всілякими цяцьками та брязкотельцями.

Кремлівські ворота ще зачинені. Між зубцями спалахує хмарка пострілу і тоне в ранковому повітрі.

— Ще відстрілюються. Але ми не хочемо зайвого пролиття крові і пропонуємо здатися. Ідуть перемови. Білі вислали парламентарів. Можна по районах.

Ідемо по завойованому. Кругом валяється штукатурка, залишки огнищ, ріг Метрополя обвалений — це вмірко лучили набоями.

Думська вже вільна. Але що це?

Проти будинку міської думи, посеред трамвайної лінії, коло високого електричного ліхтаря, притулившись до нього спиною, висока постать молодого хлопця. Він стоїть на весь зріст, не згинаючись, і стріляє методично, блискавично заряджаючи знову рушницю, коли виходять патрони.

Ми глянули, куди він стріляє. Від Метрополя ішла з червоними прапорами, уже спустивши рушницю, група робітників. Юнкера вони помітили, аж коли надійшли ближче. Як видко, постріли вважали за звуки, що долітали з Кремля.

А він стояв і стріляв майже в упор, один серед цілої безмовної площі. Трамвайні дроти, по яких незабаром помчать блискавиці, потече

ток, високий залізний стовб, з галом на верху, і одинока постать, що уперто стріляє.

Робітники стали. Їх розділяло не більше, як двадцять кроків.

— Кинь рушницю,— кричали передні.

Юнкер ще лютіше натискав на курок і старався налучатися якомога лучче.

— Кинь рушницю, пане офіцере. Ваші здалися,— вибачливим тоном, виступаючи вперед— командир.— І стріляєш ти через людей. Спусти руки, кажу,— починає він злоститися.

— От вам, сволочі, от вам, бандити,— кричав молодий офіцер в якімсь екстазі,— вбивайте, розстрілюйте,— і він виставляв уперед груди.

— Кому ти потрібний,— і юнкера, що відбивався, повели в будинок думи.

* * *

— Здобули Кремль,— задихаючись випалив молодший Кузьмічов, вбігаючи в штаб. Чоло йому перев'язане.

— Шрапнеллю дряпнуло,— з перебільшеною недбалістю.

Зразу захотілося спати.

Велике народження забрало всі сили.

Для мене йшло ще друге— твоє.

І ти прийшов у світ переможців, синку.